

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

ELMİ İŞ

Beynəlxalq Elmi Jurnal

SCIENTIFIC WORK

International Scientific Journal

**ELMİ ARAŞDIRMALAR
XXII BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS**

**SCIENTIFIC RESEARCHES
XXII INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE**

07.01.2025

ELMİ İŞ
Beynəlxalq Elmi Jurnal

ELMİ ARAŞDIRMALAR
XXII BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS

<https://doi.org/10.36719/2663-4619/2025/XXII>

SCIENTIFIC WORK
International Scientific Journal

SCIENTIFIC RESEARCHES
XXII INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

(07.01.2025)

Bakı – Bakı
2024

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyi Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.
Registration No. 2212

Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Baku,
Matbuat Avenue 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 99 809 67 68
+994 99 808 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
beyn.konfrans@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa

Məsul katib

Assoc. Prof. Dr. Aydan XƏNDAN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova

Prof. Dr. Kərim ŞÜKÜROV, AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Aktolkin KULSARIYEVA, Abay adına Qazax Milli Pedaqoji Universiteti / Qazaxıstan

Prof. Dr. Rüfət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Mehmet YÜCE, Bursa Uludağ Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan

Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Məsud AŞİNA, Kopenhagen Universiteti / Danimarka

Prof. Dr. Mətanət ƏFƏNDİYEVA, Milli İdman Tibbi və Reabilitasiya İnstitutu / Rusiya

Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Qərib CƏLALOV, AMEA, Geologiya və Geofizika İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Afət MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Arzu SƏRDARLI, Kanada Birinci Millətlər Universiteti / Kanada

Prof. Dr. Qərib MÜRŞÜDOV, Molekulyar Biologiya tədqiqat İnstitutu / Böyük Britaniya

Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Xəzər HÜSEYNOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Əminəgə SADIQOV, ARETN, İdarəetmə Sistemləri İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Şəhanə HÜSEYNOVA, Berlin Texniki Universiteti / Almaniya

Prof. Dr. İbrahim MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Akif AĞBABALI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan

Assoc. Prof. Dr. Təhminə ƏLİYEVƏ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Büşra BİLAL, Ali Cinnah Universiteti / Pakistan İslam Respublikası

Assoc. Prof. Dr. Taleh XƏLİLOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Əbülfət PƏLƏNGOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Aqil ŞİRİNOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Mohsun NAGHISOYLU, ANAS, Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan

Deputy Chairman

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Executive secretary

Assoc. Prof. Dr. Aydan KHANDAN, Baku State University / Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Academy of Sciences / Moldova

Prof. Dr. Karim SHUKUROV, ANAS, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan

Prof. Dr. Aktolkyn KULSARIYEVA, Kazakh National Pedagogical University / Kazakhstan

Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Mehmet YUJE, Bursa Uludagh University / Turkey

Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature / Uzbekistan

Prof. Dr. Maharram MAMMADLI, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Masud ASHINA, University of Copenhagen / Denmark

Prof. Dr. Matanat AFANDIYEVA, National Institute of Sports Medicine and Rehabilitation / Russia

Prof. Dr. Alamdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Garib JALALOV, Institute of Geology and Geophysics of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Afat MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Arzu SARDARLI, First Nations University of Canada / Canada

Prof. Dr. Garib MURSHUDOV, Research Institute of Molecular Biology / Great Britain

Prof. Dr. Seyfaddin RZASOY, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan

Prof. Dr. Khazar HUSEYNOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Aminagha SADIGOV, Institute of Control Systems of ARETN / Azerbaijan

Prof. Dr. Shahana HUSEYNOVA, Technical University of Berlin / Germany
Prof. Dr. Ibrahim MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Akif AGHBABALI, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, ANAS, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Tahmina ALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Busra BILAL, Ali Jinnah University / The Islamic Republic of Pakistan
Assoc. Prof. Dr. Taleh KHALILOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUINTAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Abulfat PALANGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Agil SHIRINOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Aytac Zeynalova
Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aytaczeynalova747@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-9843-6084>

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN YARADICILIĞINDA İNSAN,
TƏBİƏT VƏ KAINAT

Açar sözlər: Nizami, təbiət, insan, kainat, kimya, fəlsəfə
Keywords: Nizami, nature, human, universe, chemistry, philosophy

Nizaminin yaradıcılıq illəri Azərbaycanın ictimai-bədii təfəkkür tarixinin işıqlı bir dövrünü əhatə edir. Həmin dövrdə təbiət və cəmiyyət elmlərinin, mədəniyyət və incəsənətin inkişafı bütün dünyada islamın və onun əsasında yaranmış bir çox sahələrin nüfuzunun artmasına rəvac vermişdir. Böyük Nizami “Nizaminin adına şərəf gətirən Xuda! Sənin qulun olmağım ağalıqdır dünyada” söyləyərək Yaradandan mərifət nişanı istəməklə özünü zəngin təfəkkürə və kamil düşüncəyə malik bir sənətkar kimi təqdim etmişdir. İman-sənət ucalığına doğru gedən yolda “təriqi-fəqr tutan” şairin bədii-elmi düşüncələri özündən sonra Şərqi ideya-məfkurə qaynağına çevrilmişdir.

Nizami haqqında ilk elmi dəyərləndirmə XIII əsrin əvvəllərində yaşamış böyük nəzəriyyəçi alim Şəms Qeys Razinin

məşhur "əl-Möcəm" əsərində diqqəti cəlb edir ki, burada o, şairin əsərlərinin vəzn, qafiyə və s. baxımdan mükəmməlliyindən bəhs edir. Əlbəttə ki, sonradan araşdırıcıları bu əsərlərin ideya-məzmun xüsusiyyətləri daha da çox düşündürmüşdür. Nizaminin təbiət elmlərinə bələdliyi bu gün də elm adamlarının maraq dairəsindədir. İstər enerjidən ibarət olan qeyri-maddi təbiət formalarından, istərsə də müxtəlif formalarda mövcud olan maddi təbiətin hərəkət və mövcudluğu qanunlarından bəhs edən böyük şair bu hadisələrdən tək-cə şair-seyrçi kimi bəhs etməmiş, onlar barəsində sanballı elmi məlumatlarla oxucusunu dərinlən düşündürə bilmişdir.

Onun əsərlərində günəş, ay, planetlər, ulduzlar kimi səma cisimlərinin, bulud, yağış, külək, şəh kimi hava cisimlərinin, dəniz, göl, çay, bulaq, eləcə də dağlar, qitələr və s. kimi yerin sulu və quru hissələrinin daxili strukturu, mövcudluğu barəsində maraqlı elmi mülahizələrə rast gəlmək mümkündür. Biosferanın tərkib hissəsi olan canlı təbiətin öz ritmi, hərəkətliyi, təbii proseslərin müəyyən ardıcılıqla növbələşməsi, dövr etməsi, təşkili, paylanması, eləcə də maddələrin çevrilmə və yerdəyişmə prosesləri yüksək bədii ifadə formaları ilə diqqəti cəlb edir (Abdullayeva, 2009).

Böyük şair "İsgəndərnamə" əsərində filosofların hökmdara müxtəlif nəsihətlərindən sonra filosof Nizami kimi belə söyləyir:

Böyük yaradıcı nə olsa, ancaq,
Hər nəqşə çəkdisə qadir Yaradan,
Hər nə yaratdısa, hündür, ya alçaq,
Əqlin nəzərindən etmədi pünhan,

Ən əvvəl, şübhəsiz, əqli yaraddı,
Yalnız ilk nəqşəni gizli nəqş etdi.
Onu öz nuruyla o, aydınladı.
Əqlin gözündən də onu gizlətdi.
(Nizami, 2004, s.107)

Nizami pərdeyi-əsrar dediyimiz bu anlayışla bildirir ki, bu qədər sirlərlə dolu olan qeyb aləmi belə heç bir yaradılmışda deyil, yalnız insanda öz mahiyyətini açmışdır. İnsan bu mənada bütün yaradılmışların alisi, “əhsənül-təqvim” olanıdır. Başdan ayağa möcüzə olan insan həm də müxtəlif kodlarla əhatə olunmuşdur. Yaradan insanı bu kodlarla dünyanın sirlərinə vaqif olmağı çağırır. Bəsirət gözü açıq olan aqillərə, ariflərə, aşıqlərə bu kodlar gizli biliklər, vəhylər vasitəsilə bəlli olur, mahiyyətə irrasional olan idrak qəlbə məskunlaşdığından qəlb gözü açıq olanlar insanların və kainatın İlahi mənşəyini, kosmik düzənini, batini mahiyyətini və s. bilikləri əldə edə bilsələr də, qeyb aləmi, onun sirləri haqqında danışmaq çox çətin olmuşdur. Şairin bədii-fəlsəfi ideyaları içərisində insan və onun qeyri-maddi təbiətdə rolu haqqında fikirlər maraq doğurur. Nizaminin düşüncəsinə görə təbiət vahid, bölünməz bir orqanizmdir. “İnsanlar da təbiətin bir hissəsi olduğundan təbiətin bir üzvünün zədələnməsi onun bütün cisminə xələl gətirə bilir ki, bunun da nəticəsində bəşəriyyət böyük təhlükələrə düşər ola bilər”. (İsmayılova, 2021, s. 1)

Əvvəl vardı ancaq tək bir hərəkət,
Onu iki yerə ayırdı surət...
Üç dövrə yarandı ondakı xətdən,
Mərkəzdən ayrıldı həmin dövrlər.
(Nizami, 2004, s. 206)

Yuxarıdakı misralarda Ərəstunun dili ilə danışan şair “nöqtə” nəzriyyəsindən çıxış edir və həyatın, təbiətin dialektikasında da hərəkəti ilk amil kimi qəbul edir. Nizamiyə görə, bu hərəkətin yenilənməsinin keşməkeşindən cövhər, yəni hərəkətdə olan cisim, materiya yaranmışdır. Əslində bu yenilənmənin, yəni “dairə” anlayışının fizikada, həndəsədə və s. elmlərdə olduğu kimi, ədəbiyyatda da, irfani düşüncədə də özünəməxsus izahı vardır ki, zənnimizcə, bunu Nizami misralarının diskursu kimi dəyərləndirmək doğru olardı. Maraqlı olan budur ki, klassiklərin, xüsusən də Nizami kimi görkəmli söz və sənət dühasının ərsəyə gətirdiyi hikmətlər özündən sonra təsdiqini tapmış və möhürlənmiş ifadələr kimi söz xirdələrinin düşüncələrində yer almışdır. İrfani düşüncələrə görə yaradılmışların alisi olan insanın ruhu bir nöqtədə mövcud olmuş, sonradan onun cismə daxil olmasına qədər keçdiyi yol bir yarım dairəni, cismə daxil olandan faniyə qovuşanacan keçdiyi yol isə ikinci yarım dairəni təşkil edir. Qədim və orta çağların elmi nəzəriyyələri də məhz belə fəlsəfi-irfani nəzəriyyəyə əsaslanmış, alimlərə görə, “göydə ən mükəmməl cisim sferadır, ən mükəmməl fiqur dairədir, ən mükəmməl hərəkət isə “müntəzəm dairəvi” hərəkətdir”. (Cəlilova, Musayeva, 2019) Nizami də bu geosentrik sistemə uyğun şəkildə təbiət və kainat haqqında geniş şərhlər vermişdir.

Eləcə də dahi şairin maddi təbiət formalarını struktur və xassələrinə bələdliyi, bu formaları öyrənən elmlərə olan marağı bəzən heyrət doğurur. Onun fəlsəfə, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, ilahiyyat elmlərinə marağı ilə yanaşı astronomiya, coğrafiya, fizika, kimya, metallurgiya, minerologiya və s. sahələri dərinlən mənimsəməsi əsərlərin hər misrasından boy göstərir. Şairin əsərlərində qarşımıza çıxan dörd ünsürün elmi və fəlsəfi mahiyyətindən tutmuş çoxlu sayda kimyəvi elementlər, elmi anla-

yışlar, fiziki hadisələr, ekoloji problemlər onun bu elmlərə dərindən vaqif olmasından xəbər verir. Nizami əsərlərində həm öz zamanının qabaqcıl elmi qənaətlərindən bəhrələnmiş, həm də dövrünü qabaqlayan bir çox nəzəri-praktik mülahizələr irəli sürmüşdür. Azərbaycan alimlərinin qənaətinə görə, Nizaminin bədii yaradıcılığında geniş izahlarla verilmiş təbiət qanunları özündən çox sonra edilmiş elmi kəşflərdə təsdiqini tapmışdır. Bunlardan fotosintez hadisəsi (K.A.Timiryazev, XIX əsr), “qeyri-üzvi molekulardan üzvi molekulaların abiogen sintezi”, “maddələrin qatılmaşması və molekulaların abiogen sintezi prosesi” (A. Oparin, XX əsr), “Maddə kütləsinin saxlanması qanunu” (rus alimi M.Lomonosov, daha sonra fransız alimi Antuan Lavuazye, XVIII əsr) və s. məsələlər çox sonralar müxtəlif alimlər tərəfindən kəşf edilmişdir.

O yer tutulmuşdu belə bir dərdə,
Çökmüşdü torpağa qara bir pərdə,
Harda ki, içməli bir çeşmə vardı,
İçində su ilə civə qaynardı.

(Nizami, 2004, 134)

Yuxarıdakı nümunədə şair sözün obrazlı imkanlarından istifadə edərək ekoloji-coğrafi və ekoloji-kimyəvi problemlərə toxunmuşdur.

İlan - qaşlı kəmərdir, gör ki, nədir qisməti,
Viranələr küncündə xəzinədir qisməti
Göyün tacı - günəşi, qəmərdir əzəldən,
Qövsi-qüzeh - belinin kəməridir əzəldən

(Nizami, 2004, s.34)

Qövsü-qüzeh günəş şüalarının havadakı yağış damcılarında keçərkən sınması nəticəsində göydə görünən rəngarəng yarımdairə şəkilli qurşaqdır. Şair canlı-cansız təbiət formaları vasitəsilə kontrast fikirlər yaratmış, sözün bəlağət çalarlarından məharətlə istifadə edərək onları əsərin bədii məzmununa uyğunlaşdırmışdır.

Hər çillə qırx gündür, xəlvəti mindir,
Bu yerdən məclisə girmək çətindir.
(Nizami, 2004, s.39)

-söyləyən böyük şair bütün yaşam missiyasını ibadət yolu kimi qəbul edərək dünya həvəsinə uymaq, yüksək mənfəət güdmək və s. şəxsi ambisiyaların ardınca getməmiş, həyatını yaradılış və cəmiyyət qanunlarının elm-sənət vasitəsilə dərk edilməsinə həsr etmiş və bu işığın şüaları altında Yaradana doğru pərvazlanaraq əbədiyyətə qovuşmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, A. (2009). Klassik poeziya: ezoterik xəzinə, BDU, 369.
2. Cəlilova, S., Musayeva, G. (2019). Nizami yaradıcılığına dair təlim materiallarından fizikanın tədrisində istifadə <https://muallim.edu.az/news.php?id=9043>
3. Gəncəvi, N. (2004). İqbalnamə. Lider, 256.
4. Gəncəvi, N. (2004). Şərəfnamə. Lider, 432.
5. İsmayılova, M. Nizami Gəncəvinin təbiəti mühfizə konsepsiyasının aktuallığı.
[http://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyat/2021/03/39\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyat/2021/03/39(meqale).pdf)

Azər Rəhimov
Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyası
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
azar.rahimov@gmail.com
UOT 349.2
<https://orcid.org/0009-0007-5497-9233>

QEYRİ-TİPİK ƏMƏK MÜNASİBƏTLƏRİ: ƏMƏK MÜBAHİSƏLƏRİNİN HƏLLİNƏ DAİR YANAŞMA

Açar sözlər: arbitraj, əmək münasibətləri, əmək mübahisəsi, mediasiya, alternativ həll

Keywords: arbitration, labor relationships, labor dispute, mediation, alternative resolution

Müasir rəqəmsallaşma dövründə əmək münasibətləri əsaslı şəkildə dəyişərək, elə xüsusiyyətlər əldə edir ki, bunları on il əvvəl təsəvvür etmək belə çətin olardı. Məsafədən iş formatı, frilans imkanları, tələb üzrə iş – bütün bunlar davam edən dəyişikliklərin nəticəsidir. Amma sual olunan əmək hüququ və milli qanunvericilik sisteminin bu cür çağırışlara nə dərəcədə hazır olmasıdır.

Digər tərəfdən müasir əmək münasibətləri subyektlərinin tələblərinin mövcud məhkəmə icraatı imkanları ilə nə dərəcədə uzlaşmasıdır.

Şübhəsiz ki, rəqəmsallaşma bütün sahələrdə, o cümlədən məhkəmə sistemində də artıq ciddi irəliləyə bilmişdir. Lakin məsələ ondadır ki, buğunun gicq-işçisi öz hüquqlarını müdafiə etmək və əmək mübahisələrini həll etmək üçün məhkəməyə müraciət etməkdə maraqlı olacaqmı?

Xüsusilə müasir internet cəmiyyəti artıq kiberbulling, dələduzluq, müxtəlif təzyiqlər və ya təcavüz formalarından tutmuş müxtəlif münafiq hallarının həlli üçün geniş imkanlar yaradan müxtəlif platformalara və marketpleyslərə burada olan çoxsaylı təkliflər vasitəsi ilə çıxış əldə edə bilər. Belə olduqda müasir tendensiyalar artıq mübahisələrin 21-ci əsrin tələblərinə uyğun olaraq həlli xidmətlərini göstərmək üçün geniş bilik spektrinə malik olmağın zəruriliyinə işarə edir.

Məsələn, istinad edilən əmək münasibətləri formatına gəldikdə, T. A. Postovalova "qeyri-tipik əmək münasibətləri" terminindən istifadə edərək onları ümumi anlayış kimi müəyyən edir və bu anlayışa tam tərif verməyin çətin olduğunu vurğulayır. Müəllif Avropa İttifaqının əmək sahəsində hüquqi siyasətinə və Xartiyaya istinad edərək, qeyri-tipik əmək münasibətlərinin müqavilə əsasında müəyyən edilmiş normal əmək münasibətlərindən fərqlənən münasibətlər olduğunu qeyd edir. Bu zaman müəllif belə münasibətlərin qapalı və tam siyahısının mövcud olmamasına da diqqət çəkir. Ümumi istinad edilənlər siyahısında isə müddətli müqavilələr, natamam iş günü şərtləri əsasında iş, mövsümi iş, evdə iş, tele iş və "çağırış üzrə iş" kimi əmək münasibətləri formaları sadalanır (Postovalova, 2015, s. 322).

Rəqəmsallaşma və qloballaşma şəraitində əmək münasibətlərinin hətta ilkin tədqiqi bu münasibətlərin strukturunda və məzmununda əhəmiyyətli dəyişiklikləri üzə çıxarır. Rəqəmsallaşma artıq uzaqdan iş, kraudsorsinq kimi yeni məşğulluq formalarının meydana gəlməsinə gətirib çıxarmışdır ki, bu da əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün əhəmiyyətli yanaşmaların yenidən nəzərdən keçirilməsini labüd edir və fikrimizcə, bu ehtiyaclar aşağıdakıları ehtiva edir:

- vaxt çevikliyi və məsafədən iştirak imkanları;
- prosesin sürətliliyi;
- minimal xərclər;
- nəticənin effektivliyi.

Beləliklə, hesab edirik ki, məhz Alternativ Mübahisə Həlli (AMH) formaları qeyd olunan meyarlara uyğun olaraq ən optimal həll yolu kimi qəbul oluna bilər.

Məsələn, ABŞ-ın Bərabər İmkanlar Komissiyası fəaliyyətində AMH-nin aşağıdakı formalarını müəyyən edir:

- Mediasiya (AMH-nin ən populyar metodu);
- Ombudsman – məsləhət, mediasiya, barışıq və faktların araşdırılması da daxil olmaqla mübahisələrin həlli üçün müxtəlif üsullardan istifadə edir;
 - Həmkarların icmalı (Peer Review);
 - Faktların araşdırılması (Fact Finding) – müstəqil ekspert və ya ekspertlər qrupunun cəlb edilməsini nəzərdə tutur;
 - Fasilitasiya – tərəflər arasında informasiya mübadiləsini yaxşılaşdırmağa yönəlmişdir və s. (U.S. Equal Employment Opportunity Commission (EEOC)).

Əmək münasibətlərinin formalarının növbəti 10-20 il ərzində necə dəyişəcəyini tam proqnozlaşdırmaq olduqca çətindir. J.S. Wolfe-un dediyi kimi, “Gələcəyi proqnozlaşdırmaq əvvəlcədən uğursuzluğa məhkum bir işdir.” Bu səbəbdən də, tələb olunan gələcəyi proqnozlaşdırmaq deyil, bugünkü vəziyyətin mahiyyəti haqqında düşünməkdir, belə ki, bu gün atılan addımlar sabahın nəticələrinə təsir göstərə bilər. Hüquq sisteminin mövcud əsaslarına istinad edən ənənəvi yanaşma ilə yeni texnologiyaların yaranmasına daha açıq olan alternativ yanaşma arasında tarazlıq axtarışında əsas məsələ bu tarazlığın qorunmasıdır.

Bu gün inkişaf etməkdə olan gələcək üçün məsələ “alternativ” deyil, daha çox “uyğun” mübahisə həlli mexanizminin seçimindədir. Metodologiyaların artan müxtəlifliyini nəzərə almaqla, onların bəziləri məcburi, digərləri isə könüllü xarakter daşıyır. Gələcək ənənəvi və “alternativ” metodlar arasında tarazlıq tələb edir ki, hər bir konkret işin, tərəflərin və gözlənilən nəticənin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq ən “uyğun” seçim təmin edilsin (Wolfe, 2001).

Hələ 1976-cı ilin aprel ayında Harvard Universitetinin hüquq professoru Frank Sander daha sonra “çoxqapılı məhkəmə” kimi tanınan bir anlayışı təqdim etmişdir. O, ədalət mühakimə sisteminə dair ictimai narazılığın səbəbləri üzrə Milli Konfransda (“Pound Revisited” kimi tanınan konfransda) çıxış edərək, Amerika mübahisə həlli sistemini transformasiya etməyi təklif etmişdir. O zaman Sander məhkəmə icraatı prosesinin kökündən dəyişəcək, mübahisələrin daha uyğun alternativ proseslərə yönləndirilməsini təklif etmişdi (Derin, 2015).

Beləliklə, Sander tərəfindən təklif edilən “appropriate dispute resolution” (ADR) “alternative dispute resolution” ilə müqayisədə yeniliklərin mahiyyətini daha dolğun şəkildə əks etdirən bir terminoloji xüsusiyyətdir. Bu yanaşma, hər bir mübahisənin tələblərinə uyğunlaşdırılmış AMH formasının seçilməsini və tətbiqini təmin edir. Bu mexanizm vasitəsilə məhkəmə isə fəaliyyət və resurslarını bilavasitə və həqiqətən də buna ciddi ehtiyac olan müvafiq işlərə yönəltmək imkanını əldə etmiş olur.

Bu gün ölkəmizdə artıq alternativ mübahisə həlli formaları fəal şəkildə tətbiq edilir və ən yüksək səviyyədə dəstəklənir. 2023-cü ildə “Arbitraj haqqında” (“Arbitraj haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanun”u) qanun, 2019-cu ildə isə “Mediasiya haqqında” (“Mediasiya haqqında Azərbaycan

Respublikasının Qanun”u) qanun qəbul edilmişdir. Xüsusilə, “Mediasiya haqqında” qanunun o cümlədən əmək qanunvericiliyinin tələblərinə əsasən əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələrə dair məhkəməyə müraciət etməzdən əvvəl ilkin mediasiya sessiyasının keçirilməsi tələbi qanunvericilikdə öz əksini tapmışdır (Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi).

Cəmiyyətin və müasir texnologiyaların inkişafının mənfi nəticələrini minimuma endirmək və üstünlüklərini maksimuma çatdırmaq üçün əmək qanunvericiliyinin yeni reallıqlara uyğunlaşdırılması və daha da inkişaf etdirilməsi heç şübhəsiz ki, zəruridir. Bu baxımdan aşağıdakı əhəmiyyətli elementlərin qeyd olunmasını önəmli hesab edirik:

- müasir rejimlərin tənzimlənməsi üçün yeni mexanizmlərin işlənilib hazırlanması;
- rəqəmsallaşma və qloballaşma şəraitində əmək münasibətləri tərəflərinin hüquqlarının adekvat müdafiəsinin təmin edilməsi;
- işçilər və işəgötürənlər üçün fasiləsiz təhsil, ixtisas artırma, maarifləndirmə üçün şəraitin yaradılması;
- əmək mübahisələrinin həlli üçün effektiv və çevik metodların işlənilib hazırlanması və tətbiqi.

Beləliklə, aparılan tədqiqat rəqəmsallaşma və qloballaşma şəraitində əmək münasibətlərinin tənzimlənməsinə kompleks yanaşmanın vacibliyini vurğulayır. Bu yanaşma həm işçilərin, həm də işəgötürənlərin maraqlarını nəzərə alaraq ictimai münasibətlərin inkişaf dinamikası ilə uzlaşmalı və bununla da cəmiyyətin və iqtisadiyyatın davamlı inkişafına töhfə verməlidir.

Ədəbiyyat

1. “Arbitraj haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”.
<https://e-qanun.az/framework/56210>
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi.
<https://e-qanun.az/framework/46943>
3. Derin, G. (2015). A practical guide to unlocking the full potential of ADR in its many forms.
https://www.advocatemagazine.com/article/2015-september/a-multi-door-adr-future-2?utm_source
4. “Mediasiya haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”. <https://e-qanun.az/framework/41828>
5. Postovalov, T. A. (2015). Trudovoye parvo Evropeyskoqo soyuza: teoriya i praktika. Moskva. Prospekt, 496.
6. U.S. Equal Employment Opportunity Commission (EEOC). <https://www.eeoc.gov/>
7. Wolfe, J. S. Across the Ripple of Time: The F oss the Ripple of Time: The Future of Alternativ e of Alternative (Or, Is It, Is It Appropriate) Dispute Resolution.
<https://digitalcommons.law.utulsa.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=2325&context=tlr>

İlhamə Rüstəmovə

Gəncə Dövlət Universiteti

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

rustamovailxama@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-2689-0556>

TURİZM TƏLƏBƏLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ

Açar sözlər: *xarici dil, tədris, ünsiyyət, turizm, qonaqpərvərlik, bələdçi*

Keywords: *foreign language, teaching, communication, tourism, hospitality, guide*

Dil insan ünsiyyətinin ən güclü vasitəsidir. Aydınır ki, ingilis, rus, alman və digər beynəlxalq dillərdə yüksək səviyyəli linqvistik savad bir xalqla digər xalqlar arasında canlı xarici əlaqələr yaradır. İngilis dili, insanların qarşılıqlı əlaqə və əməliyyatlarının əksəriyyətində birinci, ikinci və ya ortaq rəsmi dil kimi dünyada ən çox istifadə edilən dildir. Bir neçə xarici dil bilmək turizm sənayesində, xüsusən də uğurlu ünsiyyət üçün, həmçinin müxtəlif universitetlərlə, xüsusən də xarici ölkələrdə mübadilə proqramlarında iştirak edən tələbələr arasında qarşılıqlı anlaşma üçün əsas şərtidir. Müxtəlif səviyələrdə şifahi və yazılı ünsiyyət bacarıqları turizm mütəxəssisləri üçün vacib olan əsas şərtidir. Xarici dil biliklərinin əhəmiyyəti barədə məlumatlılığın artırılması, eləcə də turizm sənayesində mədəniyyətlərarası səriştənin inkişafının təşviqi son dərəcə vacibdir. Məhz bu baxımdan, turizm sektorunda uğurlu karyera üçün ilkin şərt kimi ümumilikdə xarici dilin,

xüsusən də ingilis dilinin əhəmiyyəti çox vacib amildir (Al-Khatib, 2007).

Leslie və Russellə (Leslie, Russell, 2006) görə, xarici dillərdən istifadə bacarığı turizm və qonaqpərvərlik sferasında çalışanların ayrılmaz hissəsidir. Səbəb isə onun xarici turistlərlə ünsiyyət vasitəsi olması və mədəni fərqlilikləri anlamasıdır. Əslində, turizm, qonaqpərvərlik kimi xidmət sənayesində çalışanlar yüksək motivasiyalı olmalıdırlar ki, peşəkar səviyyədə xarici dildə danışa bilsinlər. Bütün beynəlxalq səyahət həvəskarları öz təcrübələrindən bilirlər ki, turizm sahəsində ingilis dili əsas dünya dilidir. Faktiki olaraq onlara turistik məqsədlər üçün ingilis dilində danışmaq vacibdir. Bütün dünyada xidmət işçiləri bunu başa düşür və xarici turistlərlə ünsiyyətdə ingilis dilindən istifadə edirlər. Buraya tur bələdçiləri, taksi sürücüləri, kassirlər və ofisiantlar, hava limanlarının və qatar stansiyalarının, mehmanxana və sığorta şirkətlərinin, restoranların, əyləncə parklarının, tibb müəssisələrinin işçiləri daxildir. Məhz onlarla yeni ölkəyə gələn səyahətçilər ən çox qarşılıqlı əlaqədə olurlar, buna görə də ingilis dilini öyrənmək bütün xarici səyahət həvəskarları üçün faydalıdır (Dudley-Evans, Tony, Maggie Joe St John, 1998).

İngilis dilinin peşəkar məqsədlər üçün, xüsusən də turizm sahəsində öyrədilməsinin əhəmiyyəti danılmazdır. İngilis dili biliyi bütün peşə sahələrində tələb olunur, lakin özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə turizm sənayesində daha vacib hesab olur. İngilis dili turizmin inkişafında mühüm rol oynayır və bu sahədə ingilis dilindən səyahət, eləcə də müştərilərlə əlaqə üçün geniş istifadə olunur və bu səbəbdən ali təhsil səviyyəsində tədrisi çox böyük maraq doğurur. Lakin onun marağı təkcə turizm tələbələri ilə məhdudlaşmamalıdır: Turizm üçün İngilis dili Xüsusi Məqsədlər üçün İngilis dilinin ən cəlbedici

sahələrindən biridir, çünki biz hamımız müxtəlif səbəblərdən bu gün turist kimi səyahət edirik (Frendo, 2005).

İşgüzar İngilis dili hazırda işgüzar ünsiyyətdə aparıcı dil kimi tanınır və bütün dünyada beynəlxalq işgüzar əlaqələrin qurulması və möhkəmləndirilməsi üçün açardır. Bununla yanaşı, ingilis dilinin turizmde peşə standartlarının bir hissəsi olub-olmamasından asılı olmayaraq, onun həm məşğulluq, həm də bu sahədə karyera yüksəlişi üçün əsas olduğu şübhəsizdir. Bundan əlavə, bu dilin yaxşı səriştələrinin müştəri məmnuniyyətinə nail olmaq üçün əsas olduğu şübhəsiz bir həqiqətdir, çünki son zamanlar qlobal səviyyədə səyahət və turizm sənayesi daxilində gedən turist axını daim artmışdır. Bütün bunlar hər zaman akademik səviyyədə dil müəllimləri tərəfindən nəzərə alınmalı olan reallıqlardır, çünki digərləri ilə yanaşı, gələcək məzunların son dərəcə çətin əmək bazarına yaxşı hazırlaşması üçün universitet tələbələrin dil biliklərini artırmalıdır. Turizm tələbələri üçün ingilis dili dərslərinə uyğun tədris planı və tədris proqramı bir universitetdən digərinə fərqli ola bilər, əsas məqsəd tələbələrin bu sahəyə yönəlmiş təhsil proqramları ilə təmin olunmasıdır (Hutchinson, Waters, 1993).

E.Frendoya görə mədəniyyətlərarası kompetensiya milli və ya təşkilati mədəniyyətlər daxilində mövcud olan və insanların başqa mədəniyyətlərdən olan insanlarla uğurla ünsiyyət qurmasına kömək edən münasibət, davranış, inanc və dəyərlərə aiddir. Yeni bir dil öyrənərkən onun mədəni aspektlərindən xəbərdar olmaq vacibdir, çünki digər mədəniyyətlər haqqında biliklər öyrənmək, müəyyən bir dili öyrənməyə və həmin dilin mədəni dəyərlərini qiymətləndirməyə kömək edir (Choudhury, 2014; Prachanant, 2012). Bununla belə, turizm tələbələri üçün, onların gələcəkdə müxtəlif millətlər və korporativ mədəniyyətlərlə məşğul olma ehtimalının yüksək olduğunu nəzərə

alsaq, təbii ki, mədəni fərqlər və özəlliklər haqqında müəyyən biliklərə malik olmaları lazımdır.

Xüsusi məqsədlər üçün İngilis dilinin tədrisini təşkil edən bir çox peşəkar sahələr arasında Turizm üçün İngilis dilinin tədrisi ən cəlbədicə sahələrdən biridir, çünki biz hamımız saysız-hesabsız turistik səyahətlər edir, öz real dünya təcrübələrimizi sinif otağına gətiririk (UNWTO, 2014).

Turizm üçün ingilis dilinin tədrisində diqqət mərkəzində olan məqam ondan ibarətdir ki, ingilis dili tədrisdən ayrı bir fənn kimi tədris olunmur tələbələrin real dünyası; əvəzinə, o, öyrənənlər üçün vacib olan mövzu sahəsinə inteqrasiya olunur. Tələbələr üçün İngilis dili sahəsində edilən işlərin çoxu turizm üçün lazım olanların təhlilinə yönəlmişdir; iş yerindəki bacarıq və ehtiyaclar, təlimat materiallarının və strategiyalarının adekvatlığı və uyğunluğu.

Ədəbiyyat

1. Al-Khatib, M. (2007). English in the Workplace: An Analysis of the communication Needs of Tourism and Banking Personnel. *Asian EFL Journal*, Vol.7, № 2.
2. Dudley-Evans, Tony and Maggie Joe St John. (1998). *Developments in English for Specific Purposes*. Cambridge: CUP.
3. Frendo, E. (2005). *How to Teach Business English*. Pearson Education.
4. Hutchinson, T. & Waters, A. (1993). *English for Specific Purposes*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Leslie, D., & Russell, H. (2006). The importance of foreign language skills in the tourism sector: A comparative study of student perceptions in the UK and continental Europe. *Tourism Management*, 27(6), 1397-1407.

Elmi Araşdırmalar XXII Beynəlxalq Elmi Konfrans
7 yanvar 2025 / 19-23
Scientific Researches XXII International Scientific Conference
7 january 2025 / 19-23
<https://doi.org/10.36719/2663-4619/2025/XXII>

6. UNWTO. (2014). Tourism Highlights, Edition, 12-14, available at.
<http://mkt.unwto.org/publication/unwto-tourism-highlights-2014-edit>.

Məsmə Zöhrab-Məcid
Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
zmesma@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0002-4050-5508>

İNGİLİS DİLİNDƏ RƏSMİ SƏNƏDLƏRİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: qrammatik xüsusiyyətlər, rəsmi yazışma, formallıq, struktur, klişe

Keywords: grammatical properties, correspondence, formality, structure, cliché

Müxtəlif dövlət strukturları, müvafiq təşkilatlar və onların bölmələri, dövləti təmsil edən müxtəlif şəxslərin rəsmi münasibətlər sferasına daxil olması və orada xidmət etməsi rəsmi sənədlər üslubuna xas olan dil vasitələrinin işlənməsini tələb edir. Formal iş tərzinin xarakterik xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Nitqin yüksək səviyyədə tənzimlənməsi. Bu halda müəyyən ifadə vasitələri və onların qurulması yollarını nəzərə almaq lazımdır.

2. Formallığın təzahürü. Formallığın təzahürü o deməkdir ki, təqdimat sərt şəkildə təqdim olunur və sözlər birbaşa mənasında işlənir. Rəsmi sənədlərə aşağıdakılar aiddir:

- dövlətin qanunları
- əsasnamələr
- iqtisadi sənədlər (məktublar, sazişlər, müqavilələr, fakturalar)
- sərəncamlar
- əmrlər
- protokollar (Naer, 1995, s. 324)

Qeyd edək ki, rəsmi sənədlərin bir növü də rəsmi məktublardır. Rəsmi məktublar funksional əsaslara söykənməklə cavab tələb edən və cavab tələb etməyən növlərə bölünür və aşağıdakı ardıcıl komponentlərdən ibarətdir:

I başlıq, II adresat, III adresant, IV tarix, V giriş, VI məktubun mətni, VII nəticə, VIII imza, IX əlavə (Voynova, 1992).

Rəsmi sənədlərdə tabeli mürəkkəb cümlələrə daha çox rast gəlinir:

Xahiş bildirdikdə: I would appreciate if you could; I would be most grateful if you would

Üzrxahlıq bildirdikdə: Please, accept our sincere apologies; We apologise for any inconvenience caused

Şikayət bildirdikdə: I am writing to express my dissatisfaction with; I'd like to complain about

Son hissədə: If you require any further information, please don't hesitate to contact me; Please, feel free to contact me if you have further questions

Sonluq: Yours sincerely; Yours faithfully

Rəsmi məktublarda rəsmi üslubun xarakterik xüsusiyyətləri özünü göstərir:

- Salam
- Passiv konstruksiyaların işlənməsi
- Qısaltılmış formaların olmaması
- Sonluq (Hörmətlə, ən xoş arzularla, sevgilərlə)

Rəsmi məktublar müəyyən bir struktura əsaslanır:

1. Uyğun salam
2. Yazışmanın səbəbini göstərən giriş hissə
3. Əsas bəndlərin yeni abzasla verilməsi
4. Mövzunun yekun hissəsi və ya həyata keçirilməsini arzuladığınız son abzas
5. Uyğun sonluq (Naer, 1995, s. 104).

Aşağıdakı nümunəni nəzərdən keçirək:

We are absolutely sure that you will supply a major contribution to our goods and it is famous both in Great Britain and other countries.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, rəsmi iş sənədlərində spesifik qrammatik xüsusiyyətlər özünü göstərir, çox hallarda modal feillərin işlənməsinin şahidi olur. Əsasən, nəzakətli formanı ifadə etmək üçün *would*, *should* və *could* kimi modal feillərdən istifadə olunur. Bununla yanaşı, bəzi hallarda rəsmi məktublarda emosional çalar ifadə edən sözlərə rast gəlinir. Bu isə bir qayda olaraq, göndərən şəxsin məktubu alan şəxsə münasibətində ifadə olunur. Bu tip məktublara təşəkkür məktubları, təbrik məktubları və şikayət məktubları aiddir. Rəsmi məktublarda başlanğıc hissəsində, əvvəlində aşağıdakı danışıq ifadələri işlədilir:

Dear Sir, Dear Madam, Dear Mr/Mrs Brown

Thank you for your e-mail regarding.....

I am writing on behalf of

I am writing to draw your attention to

Rəsmi sənədlərin digər əsas xüsusiyyətlərindən biri klişə ifadələrin işlədilməsidir. Bunlar adətən, giriş və sonluqdakı yekun sözlərdir. Məsələn, *dear sir*, *dear lady* və s. Müxtəlif klişə ifadələrin yazıda işlədilməsi yazının tipindən və vəziyyətdən asılıdır. Qrammatik nöqtəyi-nəzərdən rəsmi sənədlər üslubunda cümlələr əsasən iki hissədən ibarət olur və burada ingilis dilinin qrammatik qaydalarına ciddi şəkildə riayət olunur.

Rəsmi sənədlərdə eyni zamanda also, moreover, however, therefore, so, also kimi bağlayıcı sözlərin də işləndiyinin şahidi olur. Belə ki, qrammatik nöqtəyi-nəzərdən rəsmi yazışmalar-

da cümlələr əsasən tam, iki hissəli olur və ingilis dilinin qrammatik qaydalarına ciddi şəkildə uyğun gəlir.

Ədəbiyyat

1. Nayer, V. L. (1995). «Funksional'nyye stili angliyskogo yazyka». Moskva.
2. Voynova, Ye. A. (1992). «Leksikologiya sovremennogo angliyskogo yazyka». Moskva.

Yeganə Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
yeganememmedova.doc@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8319-8849>

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN RABİTƏLİ NİTQİNİN İNKİŞAFINDA MÜSAHİBƏ DANIŞIQ ÜSULU KİMİ

Açar sözlər: Məktəbəqədər dövr, rəbitəli nitq, müsahibə, danışıq üsulu, məktəb təlimi

Keywords: Pre-school period, communicative speech, interview, method of speaking, school training

Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə işin son mərhələsi onun öz fikir və hisslərini aydın, ardıcıl, sistemli, rəbitəli şəkildə ifadə etmək bacarığına yiyələnməsidir. Məhz belə nitqə yiyələnen uşaq məktəb təliminə hazır olur, müəllimin, dərslinin və əlavə ədəbiyyatın, sorğu kitablarının verdiklərini qavrayır, yadda saxlayır, təhrifə yol vermədən məzmunu şərh edirlər. Rəbitəli nitq dedikdə bir mövzu ətrafında müsahibə və ya təklidə danışıq texnologiyası nəzərdə tutulur. Rəbitəli nitqdə məntiqilik, ardıcılıq, sübutetmə, tamlıq, sintaktik konstruksiyaların düzgünlüyü, obrazlılığı özünü göstərir. Uşaqların belə nitqə yiyələnmələri təlim prosesinin müvəffəqiyyətini təmin edir. Nitqin rəbitəliliyi hər hansı əşya, hadisə haqqında məzmunun məntiqi cəhətdən ardıcıl, dəqiq, ifadəli və dolğun ifadə olunmasına əhatə edir. Rəbitəli nitq dilə yiyələnməyin zirvəsi olub, uşaq bağçalarında nitqin səs mədəniyyəti, lüğətin zənginləşdirilməsi, dilin qrammatik

quruluşunun mənimsədilməsi üzrə işin nəticəsini özündə əks etdirir.

Uşaqların rəbitəli nitqi üç yaşdan inkişaf etməyə başlayır. İndi o, yalnız dinləmir, həm də danışır. Başqa sözlə, nitqinin qeyri-fəal qavranılması, onun mənimsənilməsi ilə əvəz olunur. Bağçada yalnız şifahi rəbitəli nitqin inkişafı üzrə iş gedir. Bu sahədə əldə edilmiş vərdişlər sonralar xüsusilə ibtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi prosesində yazılı ifadə və inşalara hazırlıq mərhələsi rolunu oynayır. Bu dövrdə nitqin iki forması - dialoji və monoloji nitqin inkişafı üzrə iş təşkil olunur (Məmmədova, 2019).

Şifahi nitqin ən sadə forması olan danışiq nitqi (dialoq) müsahibələr arasında baş verir. Danışıq nitqi prosesində müxtəlif ifadə vasitələrindən istifadə olunduğundan situativ və emosionaldır. Dialoqla müsahibəni eyniləşdirmək olmaz. Dialoq hazırlıqsız, adi söhbətdir. Belə danışiq nitqi sintaktik quruluşuna görə sadə olduğundan uşaqların ətrafdakıqlarla ünsiyyətinin başlıca formasıdır. Dialoq prosesində əvvəlcədən heç bir hazırlıq görülmədiyindən söhbətlər daha təbii və müstəqil nitq şəraitində baş verir. Uşaqlar soyunub geyinərkən, yuyunarkən, yeməyə, gəzməyə hazırlaşarkən, otaq bitkilərinə qulluq edərkən, oynayarkən təbii nitq alınır. Uşaqlar heç kəsin təkidi olmadan nəyinsə haqqında danışır, nədənsə söhbət açırlar. Söhbəti hazırlıq səviyyəsinə uyğun keçirir, istədikləri istiqamətdə dəyişirlər (Məmmədova, 2007).

Müsahibə müəyyən mövzuya yönəlmiş xüsusi dialoqdur. Müsahibədə müəyyən məsələ müzakirə olunur, aydınlaşdırılır. Müsahibəyə əvvəlcədən hazırlıq gedir. Hər bir müsahibə rəbitəli, tam, məntiqi cəhətdən ardıcıl olur. Müsahibə əqli tərbiyənin fəal metodu olmaqla, uşaqların müəyyən faktları müqayisə etmələrinə, mühakimə yürütmələrinə, ümumiləşdirmə

aparmalarına imkan verir. Uşaqların rabitəli nitqi belə fikri fəaliyyətlə vəhdətdə formalaşır.

Gündəlik müsahibələrlə yanaşı ayda iki-üç dəfə müsahibəyə xüsusi məşğələlər həsr olunur. Belə məşğələlər müəyyən mövzu üzrə planlaşdırılmalı, həmin mövzu ətrafında bir fikri inkişaf etdirmək istiqamətində təşkil olunmalıdır. Müsahibəyə həsr olunmuş məşğələlər öyrədici xarakter daşdığından tərbiyəçi hər an rabitəli nitq vərdislərinin aşılınması qayğısına qalmalıdır. Müsahibənin tematikası proqram tələblərindən irəli gəlir: Məişət; İctimai həyat; Təbiət; Uşaq bağçası; Məişətdə işlədilən əşyalar və alətlər; Şəhər; Kənd; Peşələr; Məktəb (Kərimov, 2009). Bu mövzular üzrə müsahibələri hər bir qrupda keçirmək mümkündür. Müsahibənin quruluş və məzmununun uşaqların yaşına müvafiq olması tərbiyəçinin metodik hazırlığından asılıdır. Lakin qeyd edək ki, “Şəhər”, “Kənd”, “Peşə”, “Məktəb” mövzusunda müsahibələr böyük qrup üçün daha xarakterikdir. Hər bir qrupda uşaqların hazırlığından, yerli şəraitdən asılı olaraq məşğələnin mövzusu və məzmunu daha konkret şəkildə ala bilər. Hər bir müsahibə konkret hazırlıq tələb edir. Tərbiyəçi nə üçün məhz bu mövzunun seçildiyini əsaslandırmaq, uşaqlarda müsahibəyə maraq oyatmaq, onların mövzu ilə əlaqədar əvvəllər əldə etdikləri təəssüratı canlandırmaq, məşğələnin emosional şəraitdə keçməsinə təmin etmək məqsədilə iş aparmalı, əyani vəsaitdən, şeirlərin oxunmasından, tapmacaların cavablarının tapılmasından istifadə etməlidir (Müasir uşaq bağçalarında təlimin təşkili, 2011).

Mövzu və məqsəddən asılı olaraq müsahibədə müxtəlif priyomlardan istifadə oluna bilər. Ən əlverişli priyom sualın qoyuluşudur. Sual uşaqlara tanış olan məsələlər üzrə verilir, onların fikrifəaliyyətini oyadır. Uşaqların sual vermələri üçün

onlara elə əşyalar, elə şəkillər göstərməli, onlar elə nitq şəraitinə daxil edilməlidirlər ki, soruşmaq, sual vermək, həm də məhz nəzərdə tutulmuş sualı vermək məcburiyyətində qalsınlar. Tərbiyəçi hər bir sualın məzmunu, necə qoyulması üzərində düşünməlidir ki, konkret, dəqiq, aydın olsun.

Uşaqların dialoji nitqinin formalaşmasında dialoqu bədii parçaların oxunması da müəyyən rol oynayır. “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm”, “İki acgöz ayı balası” və başqa bədii əsərlər daha obrazlı-emosional şərait yaradır. Bu məqsədlə oyun-nəğmələrdən “Bənövşə”, “Əl üstə kimin əli”, “Uçdu-uçdu” və s. şeirlərdən də istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Kərimov, Y. Ş. (2009). Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası. Bakı.
2. Məmmədova, A. M. (2007). Uşaq bağçasında beşyaşlıların məktəbə hazırlanması. Bakı: ADPU.
3. Müasir uşaq bağçalarında təlimin təşkili. (2011). Bakı: Apostrof.
4. Məmmədova, Y. X. (2019). Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsinin məzmunu və yolları. Bakı: ADPU.

Nigar Məhərrəmova
Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
n.meherremova@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0002-0270-4453>

TÜRKİZMLƏRİN İNGİLİS DİLİNƏ TƏSİRİ: TARİXİ, MƏDƏNİ VƏ LEKSİK ƏLAQƏLƏRİN TƏDQIQI

Açar sözlər: türkizmlər, alınma sözlər, mədəniyyət, leksika, dil
Keywords: turkisms, borrowings, culture, lexicis, language

Tarixə nəzər yetirdikdə müxtəlif tarixi zamanlarda müxtəlif coğrafi sərhədləri əhatə edən qüdrətli türk dövlətlərinin olduğunu görürük. Məsələn olaraq, Hun imperiyası, Böyük Türk xaqanlığı, Göytürk xaqanlığı, Böyük Səlcuq imperiyası, Osmanlı imperiyası, Səfəvilər dövləti və s. türk dövlətlərinin adlarını qeyd etmək olar ki, hər biri öz hakimiyyəti zamanı kifayət qədər geniş ərazilərə hökmranlıq edərək bir çox dünya xalqlarının mədəniyyətlərinin və dillərinin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır.

Məhz bu səbəbdən, türk dillərinin digər dillərə təsiri xüsusilə diqqətə alınmalıdır. Orta əsrlərdə türk dilləri bir neçə Avropa və Asiya ölkələrinin həm dilinin, həm mədəniyyətinin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. Dünya dilləri içərisində ingilis dilinin də adı xüsusi ilə qeyd olunmalıdır. Başqa sözlə ingilis dilinə keçən hər bir türk sözü - leksik vahidi bu dilin formalaşmasında müstəsna rol oynamış, eyni zamanda, yeni mədəni dəyərlərin yaranmasına və mövcud olan mədəni

dəyərlərin isə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bu təsir xalqlar arasında ilkin münasibətlərin yarandığı ilk günlərdən başlayır.

Türkiyənin ingilis dilinə təsiri qədim zamanlarda hunların anqlo-saksonlara hücumu ilə təməssiz formada başlamış, vikinqlərin hücumu ilə davam etmiş (vikinqlərdə hun tayfalarının hücumuna və uzun müddət dilinin və mədəniyyətinin təsirinə məruz qalmışdır), orta əsrlərdə fransız dili vasitəsilə türk dilləri və mədəniyyətlərindən yararlanmış olurlar. Beləki, orta əsrlərdə Türkiyədə elit təbəqə fransız dilində danışır, məhz bu səbəbdən fransız dili vasitəsilə ingilis dilinə bir sıra yeni türk sözləri daxil olur. Səlib yürüşləri və Osmanlı imperiyasının hakimiyyəti zamanı isə təmaslı formada birbaşa Şərqi mədəniyyətindən və türk dillərindən yararlanmışlar. Qeyd olunanları nəzərə alaraq türkiyənin ingilis dilinə təsirinin araşdırılmasını şərti olaraq aşağıdakı kimi bölmək olar:

1. Şərqi ölkələri ilə ingilislərin ilk tanışlığı;
2. Osmanlı imperiyası zamanı ingilis tacirlərinin, səyyahlarının və diplomatlarının türk mədəniyyəti və türkiyənlərlə birbaşa tanışlığı;
3. Digər ölkələrlə (Rusiya, Mərkəzi Asiya, Hindistan və digərləri) siyasi və iqtisadi əlaqələr zamanı türk mənşəli sözlərin ingilis dili sisteminə daxil olduğu dövr;
4. Müasir zamanda ingilislər ilə türklərin müxtəlif coğrafi şəraitlərdə qarşılıqlı əlaqəsinin ingilis dilinə təsiri.

Qeyd olunan bölgünü nəzərdən keçirdikdə, tarixə nəzər yetirdikdə ilkin birbaşa ingilis - türk mədəniyyətinin qarşılıqlı mübadiləsi Osmanlı imperiyası zamanı ticarət əlaqələri ilə başladığının şahidi olur və bu dövrdə bu qarşılıqlı əlaqə iki mərhələyə bölünür. Birinci mərhələdə səyahət və ticarət əlaqələrinin əsasən İtalya sahillərində italyan tacirləri arasında baş verməsinə və məhz italyan dili və italyan tacirləri vasitəsilə

ilə türk mədəniyyəti və dili ilə təmasda olmalarına baxmayaraq, ikinci mərhələdə Sultan Səlimin hakimiyyəti zamanı artıq fransızlarla olan ticarətin üstün mövqə tutduğunun və məhz fransız dili vasitəsilə ingilis dilinin türk dili və mədəniyyəti ilə tanış olduğunun şahidi oluruq.

Beləki, ilk qəbilələrin, tayfaların yarandığı gündən etibarən massaget, sak, skif və kimmer kimi türk tayfaları Avrasiya materikinə hücumları zamanı nəzarət altına aldıkları ərazilər türk tayfalarının dillərinin və mədəniyyətlərinin təsirinə məruz qalırdı. Bu təsir Osmanlı imperiyasının hakimiyyəti zamanı xüsusilə genişlənməmişdir. Beləki, Osmanlı imperiyasının nəzarəti altında olan ölkələr türk dillərinin və mədəniyyətinin bir-başə təsirinə məruz qalırdılar. Müasir zamanda dünyada beynəlxalq status qazanmış bir sıra qərb ölkələrinin dillərini təhlil edən zaman bu təsiri bir daha aydın görmək olur.

Türk leksik vahidlərinin ingilis dili sistemində rolunu araşdırmaq məqsədilə hər iki dil arasında aparılan tədqiqatlar bu leksik vahidlərin ingilis dili sisteminə daxil olma xronologiyasını müəyyən etməyə imkan verir. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, istənilən mədəniyyətlərəarası və dillərəarası əlaqəni araşdıran zaman, mütləq şəkildə biz alınmalarla rastlaşırıq. Bu səbəbdən dillərəarası aparılan müqayisə, alınma söz anlayışının hər bir xalqın dilinin və mədəniyyətinin formalaşmasında oynadığı rolun nə dərəcədə zəruri olduğunu daha qabarıq formada əks etdirir.

Səkinə Bayramova
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
sakina.bayramova.z@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0000-5917-3895>

**SATİRA XIX ƏSR AZƏRBAYCAN YAZILI VƏ
ŞİFAHİ ƏDƏBİYYATININ ÜMUMİ
TƏZAHÜR FORMASI KİMİ**

Açar sözlər: satira, tənqid, sosial-ictimai, yazılı ədəbiyyat, xalq yaradıcılığı, aşiq ədəbiyyatı

Keywords: satire, criticism, social and public, written literature, folk creativity, ashug literature

Məlumdur ki, XIX yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatının ən unikal dövrlərindən biridir. Çünki Azərbaycanın Rusiya və İran tərəfindən parçalanması ilə milli şüurumuzun və milli azadlıq ideyalarımızın oyanış mərhələsi məhz bu dövrə təsadüf edir. Belə bir vəziyyətdə cəmiyyətin ictimai-sosial, siyasi-iqtisadi həyatında yaranan problemlər, xalqın dözülməz həyat şəraiti, təbii olaraq bədii ədəbiyyata da təsir göstərir, istər yazılı, istərsə də şifahi xalq ədəbiyyatımızda ictimai mövzulara, tənqidi motivlərə geniş yer verilirdi. Başqa sözlə desək, ədəbiyyat ictimai həyatın bədii boyalarla ifadəsinə xidmət etdiyindən XIX əsrin keşməkeşli vəziyyətinin əksini istər yazılı, istərsə də şifahi nümunələrimizdə açıq-aydın görürük. Xalqın gözünü açmağa, onu cahillik və səfalət girdabından xilas etməyə yönələn ədəbiyyat tədrisən kəskin ifşa yoluna üz tutur, Q.Zakir, B.Şakir, M.B.Nadim, A.Asi kimi sənətkarların öncül-

lüyündə tənqidi-satirik ədəbiyyat meydana çıxırdı. Beləliklə, öz sosial xarakteri ilə diqqəti cəlb edən satirik ədəbiyyat dövrün tələbi olaraq meydana çıxır, istər yazılı, istər şifahi ədəbiyyatda sürətlə inkişaf edirdi. Bu təlatümlü dövrün ümumi mənzərəsini dəqiqliklə və ürək ağrısı ilə şərh edən böyük mütəfəkkir, XIX əsr satirik ədəbiyyatın dramaturji qanadını ərsəyə gətirən M.F.Axundzadə satiranın söz sənətkarlarının istəyi olmadan, qeyri-ixtiyari olaraq yarandığını göstərməklə real ədəbi mənzərəni əks etdirir və yazırdı: *"Mənim dövrümdə nəyə diqqət yetirirsənsə, gülüş və istehza yaradır. Əsər yaratmağa başladığıda mövzu özü ilə birlikdə satiranı da gətirir"*.

Prosesləri daha dərinə izlədikcə aydın olur ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında baş verən sıçrayışlar təkcə ölkəmizin daxili prosesləri ilə bağlı deyil, bütövlükdə qlobal məsələ kimi diqqəti cəlb edir. Belə ki, həmin dövrdə Qafqazda, eləcə də bütünlükdə dünyada baş verən kəskin siyasi hadisələr Azərbaycana, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatına da təsirsiz ötüşmür, xalqımızla yanaşı, digər türk xalqlarının ədəbiyyatında da tənqidi-satirik şeirlərlə gündəmə gəlir, cəmiyyətin problemlərini qabartmağa xidmət edirdi. Bu mənada Azərbaycanda yaranan satirik ədəbiyyat dünya ədəbiyyatından bəhrələnir, lakin milli müstəvidə inkişaf etdiyindən təqlidçilik xarakteri daşıyırdı. Ona görə də XVII yüzillikdən başlayan demokratikləşmə və milliləşmə meyilləri sonrakı əsrdə - XVIII yüzildə tədrici şəkildə inkişaf etmişdirsə, bu proses XIX yüzildə sürətlənərək ədəbi hadisə xarakteri almışdır. Elə bu səbəbdən də xalqın ətəldən oyanması, yenilikləri qəbul etməsi bir tərəfdən öncül ziyalıların mübarizəsinin əsas mahiyyətini təşkil etmiş, digər tərəfdən də el şairləri, aşıq və söz ustalarının əsas silahına çevrilmişdir.

Deməli, cəmiyyətin sosial-mənəvi ağrılarında doğan satirik ədəbiyyat xalq həyatının gülüş yolu ilə xalq həyatının çətinliklərini diqqət mərkəzinə gətirir, yumoristik-satirik tərzdə dövrün ümumi mənzərəsini daha aydın əks etdirirdi. Ona görə də belə bir şəraitdə şifahi xalq ədəbiyyatı və aşıq yaradıcılığını cəmiyyətin sosial-ictimai həyatından və ümumi problemlərindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildi. Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər başda olmaqla demək olar ki, əksər aşıq və el sənətkarlarının yaradıcılığında satirik elementlər əks olunur, bəzən fərdi, əksərənsə ictimai xarakter daşımaqla qədim və orta dövr ədəbiyyatımızın tənqidi-satirik məzmunlu əsərlərindən ciddi şəkildə fərqlənirdi. Başqa sözlə, yazılı ədəbiyyatımızda olduğu kimi, şifahi xalq yaradıcılığı və aşıq şeirimizdə də cəmiyyətdəki hadisələrə tənqidi münasibətin əsasında gülüş dayanmışdır.

Lala Huseynova
Azerbaijan University of Languages
Doctor of Philosophy in Philology
springlg@yahoo.com
<https://orcid.org/0009-0007-9965-1709>

THE ISSUE ABOUT SUBJECT-MATTER OF PRAGMATICS

Keywords: *language, pragmatic, context, communication, discourse*

Açar sözlər: *dil, praqmatik, kontekst, ünsiyyət, diskurs*

Pragmatics combines many topics that have a long history of study in related fields including rhetoric, stylistics, sociolinguistics, psycholinguistics and text linguistics. The core of pragmatic research is constituted by the theory of speech acts and the study of the pragmatic aspect of the meaning of the word, discourse, norms of speech behaviour, types of implicit meanings (Dijk, 1982; Griffith, 2006; Leech, 1983; Mammadov, 2017; Yule, 1996)

It is quite characteristic that at present linguists are inclined to exert significant efforts on working out of agreements regarding boundaries between semantics and pragmatics. However, there is still no single way of distinction between these two areas. If the study makes explicit reference to the speaker or, in more general terms, to the person using the language, then it is viewed as sphere of pragmatics. If we deal with those who use the language and analyse only expressions and their designata, then it is perceived as sphere of semantics (Susov, 1990, p. 2).

Despite long-term studies in the field of pragmatics and numerous works of linguists, there is no single definition of pragmatics that is accepted by most researchers. So, there are such interpretations that identify the human factor as dominant. Then various definitions are proposed that emphasize the functional aspect of linguistic pragmatic studies and account for context specific nature. There are also other definitions in which attention is focused on the study of the effect of language communication in terms of the mutual impact of participants in establishing interaction process. Further, the current scientific agenda includes a number of definitions that are based on the emphasis of interpretative aspect of pragmatic studies of speech works that appear in certain communicative contexts.

We assume that pragmatics should be considered as a verbal realization of the communicative attitudes of the participants in communication during which selection of the language tools from the available set is made to get the best possible impact (Stepanov, 1981, p. 325).

It should be noted that sentences or utterances can be exposed to pragmatic analysis in the context that includes the previous coherent text, beliefs, expectations, relationships, mutual obligations and the total amount of the available information of the participants in communication. Along with this, it is necessary to underline high priority given to the pragmatics of the whole text. The point has been made that texts of various functional styles and genres can be considered to have relevant pragmatic aspect. Moreover, growing attention is currently being paid to the fact that pragmatic analysis can not only be limited to the meaning

of a word, utterance or text, since a large part of its practical application covers discourse closely correlated to the speaker.

The recent discussions contribute the necessity of further research of pragmatics as the study of the language potential to have a purposeful impact on a person and it greatly expands possibilities to consider pragmatic characteristics of discourse as a result of identifying a set of pragmatically loaded language units involved in affecting the message recipient.

Reference

1. Dijk, T. A. (1982). *Studies in the pragmatics of the discourse*. The Hague. Mouton De Gruyter.
2. Griffiths, P. (2006). *Introduction to English semantics and pragmatics*. Edinburgh. Edinburgh University Press.
3. Leech, G. N. (1983). *Principles of Pragmatics*. London. New York. Longman.
4. Mammadov, A. Y. (2017). *Studies in text and discourse*. Newcastle upon Tyne. Cambridge Scholars Publishing.
5. Stepanov, Yu. S. (1981). V poiskah pragmatiki (problema subekta) *Izvestiya AN SSSR. Seria literary I yazyka*. Volume 40. Number 4, 318-334.
6. Susov, I. P. (1990). Praqmatika diskursa I etnolingvitcheskie problemy. *Praqmatika etnospecificicheskogo diskursa*. Tver, 2-5.
7. Yule, G. (1996). *Pragmatics* Oxford University Press.

Təhminə Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin
Quba filialı
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
tehmine.eliyeva@quba.adpu.edu.az
<https://orcid.org/0009-0001-2520-4371>

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN GƏNCƏ DÖVRÜ

Açar sözlər: Azərbaycan, Cümhuriyyət, Gəncə, hökumət, iyun,

Keywords: Azerbaijan, Republic, Ganja, government, June

1918-ci il 28 may tarixində Azərbaycanın müstəqilliyi elan olunduqdan sonra, Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən AXC-nin birinci hökumət kabineti təsis edildi. İlk hökumət Tiflisdə təşkil edilmişdi. Baş nazir vəzifəsinə Fətəli xan Xoyski təyin olundu. Kabinetdə müxtəlif nazirlər də yer aldı və milli dövlət quruculuğunun əsaslarına dair ilk addımlar atıldı.

16 iyun 1918-ci ildə Gəncəyə köçən hökumət, buranı Bakı alınana qədər paytaxt elan etdi. Birinci hökumət 17 iyun 1918-ci il iyun böhranı ilə buraxılmış, F.Xoyskinin başçılığı ilə ikinci hökumət qurulmuşdur (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncə dövrü tariximizin ən parlaq səhifələrindən biridir, 2021).

Nazirlər Şurasının sədri və Ədliyyə naziri F.Xoyski, Xarici İşlər Naziri – M.Hacınski, Xalq Maarifi və Dini Etiqad Naziri – N.Yusifbəyli, Daxili İşlər Naziri – B.Cavanşir, Əkinçilik Naziri – X.Sultanov, Səhiyyə və Sosial-Təminat Naziri – X.Rəfibəyli, Yollar Naziri – X.Məlikaslanov, Ticarət və

Sənaye Naziri – A.Aşurov, Maliyyə Naziri – Ə.Əmircanov, Portfelsiz Nazir – Ə.M.Topçubaşov, Portfelsiz Nazir – M.Rəfiyev, Portfelsiz Nazir – X.Xasməmmədov (Nağıyeva, Tahirov, 2008, s. 10-11). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ikinci hökuməti 15 sentyabr Bakının bolşeviklərin əlindən alınmasınadək Gəncədə fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin buradakı fəaliyyəti dövründə idarəçilik haqqında 210-dək qanun və hüquqi akt qəbul edilmişdir (2).

Gəncədə yaradılmış ikinci hökumət 19 iyun tarixində Bakının azad olunması, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsinə qədər bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi. Yeni hökumətin gördüyü ilk tədbirlərdən biri də 1918-ci ilin yayında İstanbulda Dörtlər ittifaqı ilə Qafqaz respublikalarının nümayəndələri ilə keçiriləcək konfransa nümayəndə heyətinin göndərilməsi olmuşdur. Bu konfransda iştirak edəcək nümayəndə heyətinə rəhbərlik M.Ə.Rəsulzadəyə tapşırıldı. Konfrans ərəfəsində Qafqaz Respublikalar arasında ərazi məsələlərinin həll edilməsi istiqamətində mühüm fəaliyyət göstərən M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan xarici işlər naziri M.Hacinskiyə yazdığı 28 iyun 1918-ci il tarixli məktubu ilə vəziyyəti izah etmiş və “Azərbaycan Hökumət Hüdudları” başlığı ilə xırda detallarına qədər dəqiq sərhəd əraziləri izah olunaraq Azərbaycanın əzəli yurd yuvaları göstərilmişdir. Beləliklə, Gürcüstanın və Ermənistanın əlavə torpaq iddialarına tutarlı cavab vermişdir.

Azərbaycanın 1918-ci ildə müstəqilliyini elan etməsi, Cümhuriyyətin dövlət atributlarının, o cümlədən bayrağının müəyyən edilməsi prosesini zəruri etmişdi. Məhz dövlət atributumuz olan bayrağımızın qəbul olunmasında AXC Gəncə dövrünə düşmüşdür. Müvəqqəti Hökumətin 21 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə qəbul etdiyi dövlət bayrağı, qırmızı rəngdə idi və üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri var idi

(Qaliboğlu, 2020). Qırmızı rəngli bayrağın üzərindəki ağ aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri, 1873-cü ildən Osmanlı İmperatorluğunun hərbi bayrağı kimi istifadə olunmuşdur. Böyük ehtimal Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk bayrağının Qafqaz İslam Ordusunun təsiri altında yaradılması, bir növ Azərbaycanın Osmanlı İmperatorluğuna yaxınlaşması və Azərbaycanın türk dünyasının bir parçası olduğu mənasını ifadə etdiyini vurğulayırdı. Bu, təkcə simvolik deyil, həm də ideoloji baxımdan çox əhəmiyyətli idi. Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsi, o dövrün siyasi kontekstində həm də Cənubi Qafqazda və ümumilikdə müsəlman dünyasında yeni bir dövlətin doğuşunu simvolizmə edirdi. Bu mənada, bayraq Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici siyasətində Osmanlı İmperatorluğu ilə sıx əlaqələrin və türkçülük ideyasının əks olunduğu bir element idi.

Dövlət quruculuğu istiqamətində görülən mühüm addımlardan biri də türk dilinin dövlət dili elan edilməsi idi. 27 iyun 1918-ci il hökumət qərarı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət dili Türk dili oldu. 28 avqust tarixli qərar ilə məktəblər milliləşdirildi. Bu qərarla bildirilirdi ki, bütün ibtidai məktəblərdə tədris türk dilində aparılacaq. Beləliklə, tədrisdə türk dili icbari şəkildə tətbiq edildi. Azərbaycançılıq ideyasının inkişafı üçün mühüm əlamət idi.

Beynəlxalq aləmdə tüğyan edən erməni yalanlarının qarşısını almaq və ermənilərin türk-müsəlmanlara qarşı törətdikləri soyqırımlarla bağlı əsl həqiqətləri beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaq üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ikinci hökuməti lazımı tədbirlər gördü. 1918-ci il iyulun 15-də Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin xarici işlər naziri M.H.Hacınski hökumətə təqdim etdiyi məruzəsində bildirirdi ki, artıq dörd aydır ki, Azərbaycanın müxtəlif bölgələri bolşevik adı

altında pərdələnən erməni quldur dəstələri tərəfindən dağıdılır, erməni silahlı birləşmələri müsəlman əhalisinin həyatı və əmlakına qarşı görünməmiş vəhşiliklər törədirlər. Eyni zamanda həmin quldur dəstələrin təşkilatçıları tərəfindən göndərilən yanlış məlumatlar əsasında Avropa ölkələrində ictimai fikir tamamilə əks istiqamətə yönəldilir. M.H.Hacinski təklif edirdi ki, xüsusi bir təşkilat yaradılsın və bu təşkilat: 1. Baş vermiş bütün zorakılıq hadisələrinin dəqiq qeydiyyatını aparsın; 2. Həmin zorakılıqların törədildiyi şəraiti müəyyən etsin; 3. Müqəssirlərin aşkar edilməsi və onların vurduqları zərərin ümumi miqdarını araşdırsın. Bu təşkilat Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası xarakteri daşmalıdır, habelə, bu komissiyanın işinin nəticələri Avropanın əsas dillərində (rus, fransız, alman və təbii ki türk dillərində) elan edilməli və geniş yayılmalıdır (Tohidi, 2013, s. 88).

Azərbaycan hökuməti xarici işlər nazirinin məruzəsini bəyəndi və Avropa müharibəsi başladığı vaxtdan bütün Cənubi Qafqaz ərazisində müsəlmanlara və onların əmlakına qarşı törədilmiş zorakılıq hallarının təhqiq edilməsi üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. 1918-ci il avqustun 31-də Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski hökumətin 15 iyul tarixli qərarının icra olunması üçün andlı iclasçı Ələkbər bəy Xas-məmmədovun sədrliyi ilə 7 nəfərdən ibarət Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması haqqında qərarı imzaladı (4).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvləri çoxmillətli olmaqla rus, polyak, alman, yəhudi, litva tatarı və azərbaycanlı hüquqşünaslardan ibarət idi. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində (15 iyul 1918-ci il - 1 noyabr 1919-cu il) 36 cild və 3500 səhifədən ibarət təhqiqat və istintaq materialı toplamışdı. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası fəaliy-

yətinin yekunu olaraq 128 məruzə və qərar layihəsi hazırlamış və onların əsasında törədilmiş cinayətlərdə təqsirli bilinən 194 şəxsə qarşı cinayət işi qaldırmışdı. Komissiyanın materialları üzrə 1918-ci il Bakıdakı mart soyqırımına görə 24, Şamaxı soyqırımına görə isə 100-ə yaxın şəxs barəsində cinayət işi qaldırılmışdı (Tohidi, 2013). Müttəhimlərin bir hissəsi respublikanın hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən həbs edilmiş, qalanları isə axtarışa verilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, müstəqilliyini elan etdikdən sonra qarşısında ən böyük çətinliklərdən biri də ərazisinin müdafiəsi və təhlükəsizlik məsələsi idi. Cümhuriyyətin yaranması ilə yanaşı, Azərbaycanın sərhədlərində və ərazilərində erməni, bolşevik və digər xarici qüvvələrin təhdidləri mövcud idi. Bu vəziyyətdə, Azərbaycanın öz ordusunu qurması zəruri oldu. Azərbaycanın Milli Ordusunun yaradılması, 1918-ci ilin 26 iyun tarixində Müsəlman Korpusunun Azərbaycan Korpusuna çevrilməsi ilə başlanmışdır. Bu hadisə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyini qorumaq və ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün atdığı mühüm addımlardan biri idi (Həsənov, 2018).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərliyi, 1918-ci ilin iyununda müstəqil bir dövlət olaraq öz ərazilərini qorumaq və təhlükəsizlik məsələlərini həll etmək üçün silahlı qüvvələrin formalaşdırılması ehtiyacı duydu. Bu məqsədlə, 26 iyun 1918-ci ildə Azərbaycan hökuməti Müsəlman Korpusunun Azərbaycan Korpusuna çevrilməsi ilə bağlı qərar qəbul etdi. Bu qərar, Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılması prosesinin mühüm bir mərhələsini təşkil edir (Osmanov, 1996, s. 57).

Azərbaycan Korpusu, əsasən, əvvəlki Müsəlman Korpusunun üzvlərindən təşkil olunmuşdu. Lakin, bu qərarla Cümhuriyyətin hökuməti yalnız etnik mənşəyi nəzərə alaraq

deyil, eyni zamanda, hərbi, siyasi və təşkilati baxımdan da güclü bir ordu qurmağa çalışırdı. Azərbaycan Korpusu həm də milli birliyini və müstəqilliyini qorumağa çalışan bir dövlətin hərbi qüvvələrinin simvolu kimi qəbul olundu.

Azərbaycan Korpusunun yaradılması ilə yanaşı, 1918-ci ilin iyun ayı ərzində daha geniş miqyasda Azərbaycan Milli Ordusunun formalaşdırılması prosesi də başladı. Azərbaycan Milli Ordusu, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qorunmasını təmin etmək və ölkənin ərazi bütövlüyünü saxlamaq məqsədini güdüdü. Ordu quruculuğunun əsas məqsədi həm daxili, həm də xarici təhdidlərin qarşısını almaq idi.

Azərbaycan Milli Ordusu, müxtəlif yerli əsgərlərdən, könnüllülərdən və həmçinin, ərazidəki türkdilli xalqların nümayəndələrindən ibarət idi. Ordunun əsas məqsədi, həmçinin Cümhuriyyətin cənub sərhədlərində və xüsusən Bakı ətrafında yaranan münaqişələrə cavab vermək idi. O dövrün çətin şəraitində, Azərbaycanın Milli Ordusu Osmanlı İmperatorluğunun hərbi dəstəyindən faydalandı, amma bu dəstək yalnız müəyyən dövrlərdə və şərtlərlə təmin olundu.

Qafqaz İslam Ordusu təşkilatının əsasında **Osmanlı İmperatorluğunun 5-ci Piyada Diviziyası** və **general Əliağa Şıxlınskinin** rəhbərlik etdiyi **Müsəlman Milli Korpusu** dayanırdı. Bu ordu, həm azərbaycanlılardan, həm də türklərdən ibarət 15.000 əsgər və zabitdən təşkil olunmuşdu. **Nuru Paşa** komandanlığında toplanan bu ordu, sadəcə hərbi qüvvə deyil, həm də Azərbaycanın milli birliyini və müstəqilliyini qorumaq məqsədi güdən bir simvol idi.

Qafqaz İslam Ordusunun yaranması, Azərbaycan Cümhuriyyətinin sərhədlərini qorumaq, bolşeviklərə və onların yerli tərəfdarlarına qarşı mübarizə aparmaq üçün həyati əhəmiyyət kəsb edirdi.

Bakıda, **Bakı Soveti** tərəfindən idarə edilən şəhər, bolşeviklərin və erməni qüvvələrinin təzyiqinə məruz qalırdı. 1918-ci ilin yayında, Nuru Paşa rəhbərliyindəki Qafqaz İslam Ordusu, Bakının azad edilməsi və Azərbaycanın digər bölgələrində sabitliyin bərpası üçün hərbi əməliyyatlara başladı (İsgəndərov, 2018, s. 24).

Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya irəliləməsi, çox böyük strateji və hərbi əhəmiyyətə malik idi. 15 min nəfərlik türk-azərbaycanlı ordusu, xüsusilə erməni və bolşevik qüvvələrinə qarşı Bakı istiqamətində ciddi irəliləyişlər etdi. Ordunun hərbi dəstəyi ilə, Azərbaycan hökuməti yerli əhalinin dəstəyini qazandı və tezliklə öz hakimiyyətini genişləndirmək üçün tədbirlər gördü. **Bakı şəhəri 15 sentyabr 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusunun əməliyyatları nəticəsində azad olundu.**

Bakı şəhərinin azad edilməsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığını və müstəqilliyini qoruması baxımından böyük bir dönüş nöqtəsi oldu. Bu hadisə, həm də Osmanlı İmperatorluğunun Azərbaycan xalqına verdiyi dəstəyin real nəticəsini göstərirdi.

Bakı şəhəri bolşeviklərdən və onların yerli tərəfdarlarından azad olunduqdan sonra, Cümhuriyyətin idarəetmə strukturları bərpa olundu və dövlət orqanları yerlərdə fəaliyyətə başladı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Gəncədən əzəli paytaxtı olan Bakıya qayıtdı və öz müstəqilliyinin tanınması istiqamətində fəaliyyətini davam etdirdi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncə dövrü tariximizin ən parlaq səhifələrindən biridir. (2021).
https://azertag.az/xeber/azerbaycan_xalq_cumhuriyyetinin_ge_nce_dovru_tariximizin_en_parlaq_sehifelerinden_biridir-1792083
2. <https://www.medeniyyet.az/page/news/43879/Xalq-Cumhuriyyetinin-Gence-merhelesi.html>
3. Qaliboğlu, E. (2020). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixində Gəncə mühüm rol oynayıb// Xalq Cəbhəsi. 17-18 dekabr. № 127, 9.
4. <https://axc.preslib.az/az/page/6hvlqhaejq>
5. İsgəndərov, A. (2018). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və onun tariximizdə yeri // Ttateji Təhlil | Say 1-2 (23-24).
6. Nağıyeva, Ş., Tahirov, K. (2008). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - 90: (1918-1920): Biblioqrafiya /Tərtib edən:., İxtisas redaktoru K.Tahirov. B., 256.
7. Osmanov, H. (1996). Azərbaycan Demokratik Respublikası Hərbiyyə Nazirliyinin Gəncə dövrü (1918-1919-cu illər) //Hərbi bilik. № 6, 57-59.
8. Həsənov, M. (2018). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dövlət idarəçiliyi // Uluslararası Türk Dünyası araşdırmaları dergisi Cilt: 1- Sayı: 1- Temmuz, 16-22.
9. Tohidi, S. (2013). Bakı. Mart 1918. Azərbaycan qırğınları sənədlərdə. Tərtib edən. Bakı, 864.

Yeganə Qəhrəmanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
yegane.qehremanova.1976@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-3730-7674>

**“AVESTA”, ŞUMER VƏ ORXON-YENİSEY
ƏLİFBALARININ MƏNŞƏYİ VƏ
GENETİK BAĞLILIĞI**

Açar sözlər: şumer, türk, abidə, qədim dillər, protürk

Keywords: sumerian, turkic, abida, ancient languages, pro-turkic

“Avesta” haqqında uzun müddətdən bəri formalaşan yanlış meyilləri təhlil etdikdə açıq-aydın məlum olur ki, bu qədim türk-Azərbaycan abidəsinə qarşı yönəlmiş qərəzli fikirlər bir tərəfdən abidənin yaşının azaldılması, abidənin dili və əlifbası haqqında yanlış məlumatların verilməsi, digər tərəfdənsə onu hörmətdən salan, həqiqətdən kənar, uydurma faktların əlavə edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Tədqiqatçılar şumer dili, “Avesta” və müasir Azərbaycan dili sözləri arasında müqayisələr aparmış, tamamilə məntiqli bir nəticə əldə etmişlər ki, bir zamanlar uydurulmuş “Pəhləvi dilinə yaxın “Avesta dili” heç zaman mövcud olmamışdır. Artıq tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti qəbul edirlər ki, “Avesta” abidəsi dedikdə söhbət “Pəhləvi dilinə yaxın” uydurma bir dildən yox, bu dilin öz sözlərindən söhbət gedir ki, həmin dilin sözləri də prototürkcə-protoazərbaycancadır (Hacılı, 2002). “Avesta”şünaslar onun yaradıcısı Zərdüşkün məşhur Troya müharibəsindən azı 6000-7000 il əvvəl yaşadığını, bəzi tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi,

“Avesta”nın Şumerdən bəhrələndiyini yox, əksinə Şumer mədəniyyətinin məhz şifahi “Avesta” mərhələsinin görüşləri əsasında formalalaşdığını təsdiq edirlər. Bu da onu göstərir ki, indiyə qədər “Avesta”nın cəmi 2500 il əvvələ aid olması, pəhləvi əlifbasına yaxın İran dillərinin birində yazılması haqqında fars tədqiqatçılarının uydurmaları məqsədli xarakter daşımış, abidəyə qardaşın bacısı, atanın qızı ilə evlənməsi kimi iyrenc əlavələr etməklə bir yandan onu gözdən salmağa çalışmış, digər tərəfdən də bu əzəmətli abidəni öz adlarına çıxmaqdan çəkinməmişlər. Əslində isə “Avesta” – Şumer – “Dədə Qorqud” ardıcılığı elmi dəlillər və araşdırmalar əsasında sübut olunmuş, “Avesta”nın İran abidəsi deyil, ən qədim Azərbaycan-türk abidəsi olduğu öz isbatını tapmışdır. “Əgər “Avesta”, doğrudan da, Şumerdən sonra yaranmış olsaydı, Şumerlərin samilər tərəfindən işğalı, Şumer-Akkad-Aratta birliyinin samilərə qarşı azı 1000 il ərzində müdafiə olunması, e.ə.II minillikdə Lullubeylərin və Qutilərin, nəhayət, e.ə.I min illərin əvvəllərində Aşquz-Oğuz-Manna-Maday birliyinin qəddar Assuriya ağalığına qarşı döyüşləri, nəhayət, Şumer dövrü qəhrəmanları: ən azı üç əsas Şumer-Azərbaycan qəhrəmanı: Bilqamış, Enmerkar və Luqalbəndə haqqında söhbətlər, heç olmasa, işarələr olardı. Məlumdur ki, “Avesta”da bunlardan əsər-əlamət yoxdur” (Qorqud Fərzəli, 1999, s. 235).

Bu həqiqəti böyük türk alimi Ə.Cavad hələ 1930-cu illərdə aşkara çıxarmış, “Avesta” əlifbasının qədim sami və finikiya əlifbalarının mənbəyi olduğunu göstərərək yazmışdı ki, “Şumer türklərinin dühasından yaranan oxşəkilli yazı Babilistandan Qafqaza, İrandan, Hindistanın şimalından Egey dənizinə və Misirədək iyirmidən artıq adda anılan millət və məmləkətlərə yayılıb, onların mədəniyyətlərinin ifadə vasitəsi olmuşdur. Bu yazıdan Şərqdə ibrani, hind: uyğur və dünənki mədəniyyətin

yazısı olan ərəb əlifbası, Qərbdə isə yunan, etrus, nəhayət, bugünkü mədəniyyətin yazısı olan latın əlifbası yaranmışdır. Məhz “Avesta”nın qələmə alındığı və azı 7000 il yaş verilən, bu gün artıq Orxon-Yenisey əlifbasının timsalında bir daha tam aşkarlanan əlifba həm də Şamaxı və Naxçıvan / Gəmi qaya / işarələrində aşkarlanmışdır” (Sayılov, 2018). Məhz Ə.Cavad, E.Əlibəyzadə, Ə.Fərzəli kimi tədqiqatçıların sayəsində təsdiq olunmuşdur ki, “Avesta” qətiyyəən İran abidəsi deyildir, bu möhtəşəm abidə “yalnız Azərbaycan xalqına məxsusdur, onun şəriksiz abidəsidir və bu abidə dünyanın ən əski əlifbası ilə - əski türk – Azərbaycan əlifbası ilə və məhz əski türk-Azərbaycan dilində yazılmışdır, bu abidənin tarixi ən azı 10-12 min ili əhatə edir” (Qorqud Fərzəli, 1999, s. 235-236). Ə.Fərzəli Ə.Cavadın fikirlərini ümumiləşdirərək belə bir doğru qənaətə gəlmişdir ki, “Bu fakt “Avesta”nın qələmə alındığı əlifbanın, o sıradan Orxon-Yenisey əlifbasının da ən azı 7000 il əvvəl Azərbaycanda yarandığını söyləməyə tam əsas verir” (Qorqud Fərzəli, 1999, s. 236). Müəllifi təəssüfləndirən budur ki, “Orxon-Yenisey əlifbasının izlərinə Gəmiqayada - Naxçıvanda, Zəngəzur, Kəlbəcər və Şamaxı qaya təsvirlərində rast gəlinməsi hətta öz başabəla müəlliflərimizin neçəsi tərəfindən də yalnız “maraqlıdır” ifadəsi ilə qarşılanmışdır. Əslində isə Orxon-Yenisey əlifbasının təkcə Şamaxı qayalarında aşkarlanması elmi inqilab dəyərindədir və yüz ehkamı alt-üst edən tarixi-elmi faktdır ki, dünyanın gözü qarşısında möcüzə kimi zühur edib və bütün etiqadsızları qaçılmaz sual qarşısında qoyub: Orxon-Yenisey əlifbası Yenisey çayının sahillərində, Altay dağının ətəklərindəmi dünyaya gəlib? Yoxsa Azərbaycanda doğulub bu əlifba?” (Qorqud Fərzəli, 1999, s. 246). Tədqiqatçı qoyduğu suala belə bir sualla tutarlı və məntiqli cavab verir ki, “Axı elm nə üçün ehkamin qulu

olmalıdır? Ən qədim izlər, yollar haradan başlanır? Altaydan, yoxsa Azərbaycandan? Axı “Avesta”nın Altayda doğulduğunu söyləmək mümkün deyil! Orxon-Yenisey əlifbası isə məhz “Avesta” əlifbasıdır” (Qorqud Fərzəli, 1999, s. 246). Deməli, Orxon-Yenisey əlifbasının da kökü məhz Azərbaycanda yaradılan “Avesta” əlifbasına bağlıdır. Artıq tədqiqatçılar təsdiq etmişlər ki, dünyanın qədim və müasir bütün əlifbaları (finikiya, yunan-latin, yəhudi, ərəb, etrus, hind, kiril, gürcü, erməni və s. Şumer-Azərbaycan əlifbasından yaranmış, Orxon-Yenisey abidəsi də bilavasitə bu abidədən doğulmuşdur. Şumer/Şumər!/-“Avesta”-Orxon-Yenisey əlifbalarının yarandığı məkanın Qobustan-Şumer mədəniyyətinin beşiyi olmuş qədim Azərbaycan torpağı /Qafqaz dağlarından İran körfəzinədək!/ olduğunu söyləmək olar Gəmiqaya-Naxçıvan, Şamaxı, Kəlbəcər qaya işarələri /yazıları/ da məhz Şumer-“Avesta”-Orxon-Yenisey əlifbaları ilə üst-üstə düşür. Oğuz damğalarının /möhür-nişanlarının/ da Şumer-“Avesta”-Orxon-Yenisey əlifbaları ilə bağlılığı elmi həqiqətdir” (Qorqud Fərzəli, 1999, s. 275).

Elməddin Əlibəyzadə “Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi” adlı əsərində islamaqədərki türk tarixi, türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının mənşə və soykökü baxımından Şumerlərlə bağlılığı kimi mühüm məsələləri üzə çıxarır, atəşpərəstliyin farsların və ya başqalarının yox, məhz türk-Azərbaycan düşüncə tərzinin, təfəkkürünün ifadəsi olduğunu bəyan və sübut edir, din, dil, yazı, elm, kimi sivilizasiya göstəricilərinin məhz türk-Azərbaycan xalqı tərəfindən dünyaya bəxş edildiyini göstərir. Türk xalqlarının hər birinin, eyni zamanda Azərbaycan xalqının da “xəmiri”nin əzəldən şeirlə yoğrulduğunu deyən E.Əlibəyzadə yazır: “Ümumtürk kökündə “Göy tanrı dini” – “Avesta” müqəddəs

dini kitabı və “Bilqamıs/Gilqamıs” dastanı, türklərdə “Alp Ər Tonqa”, azərbaycanlılarda “Dədə Qorqud”, özbəklərdə “Alpamıs/Alpamış”, qırğızlarda “Manas”, başqırdlarda “Uralbatır” və s. məhz şeirlə nəsrin vəhdəti - növbələşməsiylə yaranmış dünyəvi sənət incilərindədir. Türk xalqları hələ “bələkdə” ikən şeirlə nəfəs alıb, ona şeirlə ana laylası çalınıb, çox vaxt onun fəlsəfəsi şeirlə yazılıb, hətta bəzən lüğət kitabları şeirlə düzülüb qoşulub” (Əlibəyzadə, 1998, s. 145).

E.Əlibəyzadə Azərbaycan xalqının dünya ədəbiyyatının misilsiz və ən nadir inciləri kimi yaratdığı sənət nümunələrini, eləcə də “Bilqamıs”dan başlamış günümüzə qədərki bədii sənət əsərlərinin bağlılığını, onlar arasındakı ilkin və qədim ana telləri aydınca gördüyünü bildirir və hər birimizi “Dədə Qorqud” dastanının “Bilqamıs”ın doğma övladı-əsil varisi olduğu haqqında düzgün qənaətə gətirir. “Bilqamıs” dastanının dövrümüzədən azı 4-6 min il əvvəl yarandığını, Dəclə-Fərat hövzəsində yaranan həmin qəhrəmanlıq dastanı ilə “Alp Ər Tonqa”, “Dədə Qorqud”, “Naməlum qəhrəmanın ölümünə ağılar”, “Orxon-Yenisey kitabələri” kimi qədim türk kitabələri arasında əhəmiyyətli paralellər, ideya-məzmun və fikir yaxınlığı, həmçinin üslub və yazılış tərzindən baxımından oxşarlıq olduğunu bildirən alim fikrini göstərilən kitabələrin eyni mənbədən qidalanması, aşkar sezilən mənəvi bağlılığın mövcudluğu ilə əlaqələndirir (Kazımov, 2003). Alim, haqlı olaraq, “şumerşünasların fikir və rəylərinin “üst-üstə” düşdüyünü “bir-birindən xəbərsiz gəldikləri nəticələri”nin bir nöqtədə birləşdiyini, şumerlərin dünyanın ilk sivilizasiyalı xalqı və müasir türk xalqlarının əcdadları olduğunu” söyləyir, bu fikrin həqiqiliyinə şübhə etməyin mümkünsüzlüyünü bildirir. Alim qətiyyətlə bildirir ki, “Şumer-Türk-Azərbaycan eyni kökdür, eyni xalqdır. O, “Avesta” Azərbaycan xalqının

mənəvi mədəniyyət tarixidir” əsərində elə ilk sətirlərində Şumer sivilizasiyasının ilkin böyük məhsulu, zirvəsi, klassikası sayılan “Avesta” kitabının - Göy tanrı dininin və ya zərdüştlüyün müqəddəs dini kitablar toplusunun taleyinə acıyır, dünyanın görkəmli alimlərinin onu İrana, farslara məxsus kimi təhlil, təqdim etmələrinə təəssüflənir. Əsl “Avesta” mətnlərinin ləğv edilməsi, itib-batması, olan-qalan mətnlərin də fars-pəhləvi dilində gəlib bu günə çatmasının nəticəsidir ki, bu gün bu abidə haqqında yanlış fikirlər söylənilir. ...Zərdüştlüyün ilk qaynaqları, inkişaf tarixi, bütövlükdə dini ruhu “Avestanın ancaq Şumer-türk zonasının məhsulu olduğunu təsdiq edir” (Mədəniyyətimizin tarixi kökləri şumerlərlə bağlıdır).

E.Əlibəyzadə fikrini əsaslandırmaq üçün dünya alimlərinin mövqeyini də təqdim etməyi unutmur və bu barədə yazır: “Dünyanın məşhur alimləri bu barədə çox fikirlər söyləyiblər: Amerika alimi S.Kramerin "Tarix Şumerdən başlanır" adlı məşhur əsəri var. İnsanlıq məhz şumerlərlə başlayır. İnsanlıq - dili, mədəniyyəti, yüksək ali əxlaqı olan xalq, insan toplusu deməkdir. Dünyanın məşhur alimləri fransız alimi E.Reklü, alman alimi Q.Vinkler, polyak alimi Z.Kasidovski, ingilis alimi Vulli, türk alimi Ahmet Cavad, rus alimi Reder və b. bu fikirlə həmrəydirlər” (Elçin Qaliboğlu, 2010, s. 4).

Müəllif daha sonra Qazaxıstanın Alma-Ata şəhəri yaxınlığında 1972-ci ildə tapılan bir kurqanda aşkarlanmış kükən ağacı ilə düzəldilmiş qədim dördbucaqlı qəbrdən, orada aşkarlanmış sümüklərdən, müxtəlif əşyalardan danışır. Mütəxəssislərin burada dəfn olunan adamın yaşının eramızdan əvvəl V-IV əsrlərdən bu tərəfə olmadığını göstərən alim yazır ki, “Ən maraqlısı odur ki, qəbirdən tapılmış çoxsaylı əşyalar sırasında cam üzərində yazılmış sözlər bizim üçün hər şeydən qiymətlidir (Əlibəyzadə, 1996).

Bu yazı eynilə Orxon-Yenisey yazısıdır. Bu hadisədən sonra keçmiş SSRİ akademiyları biri-birinə dəydi. Ata-oğul Amanjolov cam üzərindəki yazını dəqiq şəkildə oxuya bildilər: "Ağa, sana uçuk". Yəni, "Ağa, sənə uçulmuş yer, qəbir" (Şıxıyeva, 1993).

İkinci misra: "Bez, diz çök, bukun içrə azuq". Yəni ki, ey düşmən, qürrələnmə, xalqımın azuqəsi olacaq. İkimisra 200 min kitabın mənasını verir. Əgər Makedoniyalı İsgəndər "Avesta"nı yandırmasaydı, eləcə də Midiya kimi böyük dövlətçiliyimizi əlimizdə saxlasaydıq, hər halda dünyanın durumu indikindən çox yaxşı olardı. İsgəndərin "Avesta"nı yandırması çoxdan tarixə çevrilib, amma bu gün də Qərbin Şərqə münasibəti mahiyyətcə əvvəlki kimidir. Qərb bütün tarix boyu Şərqə yuxarıdan aşağıya baxıb. Ağılna gəlməyib ki, bütün mədəniyyəti Şərqdən götürüb. Sanki özünə sığışdırmır ki, necə yəni mənim bütün mədəniyyətimi Şərq verir?" (Elçin Qaliboğlu, 2010, s. 4).

Deməli, türkün yaratdığı "Avesta"nın yaşı farsların uydurduğu kimi 2700 il deyil, ondan çox-çox qədimdir, türk təfəkkür tərzini türk ruhu ilə bağlıdır. "Avesta"da fars düşüncə tərzinin, fars təfəkkürünün izi-tozu yoxdur. E.Əlibəyzadənin təbirincə desək, "Zərdüşt bizimdir, öz ruhumuzdur".

Qədim türk yurdu Azərbaycanda əhali hələ eramızdan əvvəl III minillikdə yazıya malik idi. Ziviyə adlı ərəzidən tapılmış qədim gümüş sını və onun üzərində həkk olunmuş çoxlu işarələr göstərir ki, Mannada mixi yazı mövcud idi, yəni yerli əhalinin istifadə etdiyi yazı tipi fəaliyyət göstərirdi. Bu işarələr Midiyada istifadə olunmuş, buradan tapılmış gümüş tabaqların üzərində də mixi yazılar əks edilmişdir. Azərbaycan dövləti olan Albaniyanın özünəməxsus yazı formasının olduğu, hətta e.ə. 65-ci ildə Pompeylə Alban hökmdarı Oroysun bu

yazı vasitəsilə məktublaşdığı haqqında antik mənbələrdə qeydlər də var. Göstərilən yazıların hamısı mixi yazı nümunəsi olub qədim türk əlifbasının kökünün, onun mənşəyinin nə qədər keçmiş tarixə malik olduğunu bir daha sübut edir (Süleymanov, 2007).

Beləliklə, “Avesta”, Şumer və Orxon-Yenisey əlifbalarının mənşəyi bir ana köklə bağlı olub, fars-pəhləvi dilinə, eləcə də ona yaxın hər hansı uydurma dillə qətiyyənlə aid edilə bilməz. Şumer-Azərbaycan tarixi dünyanın ən ilkin tarixidir, şumer-Azərbaycan yazısı bəşər mədəniyyətinin ən qədim yazı nümunəsidir.

Ədəbiyyat

1. Elçin Qaliboğlu. (2010). Mədəniyyətimizin tarixi kökləri Şumerlərlə bağlıdır. Ədalət, 18 iyun, 4.
2. Əlibəyzadə, E. (1996). Ana kitabələr. Bakı.
3. Əlibəyzadə, E. (1998). Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. Bakı: “Gənclik”.
4. Hacılı, A. (2002). “Dədə Qorqud kitabı”: epik təfəkkür və tarix // “Dədə Qorqud” jurnalı, 2. Bakı.
5. Qorqud Fərzəli, Ə. (1999). Dədə Qorqud sözü. Bakı: Maarif.
6. Kazımov, Q. (2003). Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: Təhsil.
7. Mədəniyyətimizin tarixi kökləri şumerlərlə bağlıdır. <http://anl.az> >adalet>iyun
8. Sayılov, Q. (2018). Folklor və islam: Nəzəri-epik kontekst. Bakı: Elm və təhsil.
9. Süleymanov, O. A. (2007). Bakı: Şərq-Qərb.
10. Şıxıyeva, İ. (1993). “Kitabi-Dədə Qorqud” da şəxs adlarının linqvostatistik xüsusiyyətləri. “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı problemləri”. Bakı.

Valeh Ələkbərov
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
arxeoloq.az@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6771-8656>

NEOLİT KONSEPSİYASI

Açar sözlər: Neolit, Cənubi Qafqaz, Yaxın Şərq, arxeologiya, Daş Dövrü

Keywords: Neolithic, South Caucasus, Middle East, archeology, Stone Age

Yaxın Şərqdə "Yeni Daş" mənasını ifadə edən Neolit anlayışı XIX əsrdə, Daş Dövrünün son mərhələlərini təmsil edən daş alətlərin işlənməsindəki yeni bir texnologiyayı təyin etmək məqsədiylə ortaya atılmış və arxeologiyada termin kimi isə Neolit sözünü ilk dəfə 1865-ci ildə, J. Lubbock işlənməmiş daş alətlərdəki dəyişikliklərdən yola çıxaraq işlətmişdir. Sonrakı mərhələdə isə bu dövrü "Neolit İnqilabı" adlandıran Qordon Çayld qeyd etmişdir ki, belə bir sistemin mövcudluğu texnoloji inkişafı bəsit formada əks etdirir. Dövr özü-özlüyündə belə sosial inkişafı və iqtisadi xüsusiyyətləri izah etmək qabiliyyətinə malik deyildir. Neolit konsepsiyasının ən mühüm elementi qida istehsalı kimi qəbul edilməlidir.

Yaxın Şərqdə XX əsrin əvvəllərindən, Cənubi Qafqazda isə XX əsrin ortalarından başlayan əsaslı Neolit dövrü araşdırmaları ilə əlaqədar cavabını tapmamış suallar və mübahisələr günümüzədək də davam etməkdədir. Məhz, həmin sualların kökündə də fərqli coğrafi bölgələrdə fərqli zaman

dilimlərində meydana çıxan Neolit dövrünün özünəməxsus xüsusiyyət daşması dayanır.

1952-ci ildə, Fələstinin cənubunda K.Kenyonun rəhbərliyi ilə Jerixo abidəsində aparılan qazıntılarda Neolit dövrünə aid qədim bir yaşayış məskəninin aşkar edilməsi daha sonrakı araşdırmalara mühüm istiqamət vermişdir. Jerixonun qazıntıları mədəniyyətin başlanğıcında hələ saxsı məmulatlarının mövcud olmadığı bir mərhələnin olduğunu və ən əhəmiyyətlisi, qədim bir tarix üçün görkəmli iri tikililərin mövcudluğunu aşkara çıxartmışdır

Kenyon abidənin neolit dövrü təbəqələşməsini qədim və yeni təbəqələr olaraq PPNA yeni (Pre Pottery Neolithic A- Keramikaya Qədərki Neolit Dövrü A) və PPNB qədim (Pre Pottery Neolithic B- Keramikaya Qədərki Neolit Dövrü B) adlandırmış və sonradan buraya PPNC (Pre Pottery Neolithic C - Keramikalı Neolit Dövrü C) əlavə edilmişdir .

PPNA mərhələsi Təxminən e.ə. 10.000 - 8500-ci illəri əhatə etməklə, davamlı daimi yaşayış, heyvanları əhliləşdirmə, əkinçilik, sümük və dən daşı alətlərini də ehtiva edən neolit dövrünə xas xüsusiyyətlərin ilk dəfə görülməyə başladığı dövr olaraq qəbul edilir.

PPNA dövrünə nisbətən yaşayış məskənlərinin daha da böyüdüüyü və çoxaldığı, e.ə. 8700-6800-cü illəri əhatə edən PPNB dövrünü “Nəhəng yaşayış məskənləri” kimi də adlandırmaq olar.

Eramızdan əvvəl 6.800/6.500– 6.000/5.500-cü illəri əhatə edən Keramikalı Neolit dövrü öz içərisində İlk, Orta və Son Neolit olaraq üç yerə bölünür və bu bölünmə öz içərisində keramikanın inkişaf prosesinə görə təyin edilmişdir.

Neolit dövrünün sonunda ovçuluq, artıq qidalanma üçün həyati əhəmiyyətini itirmiş, indiki vaxtda olduğu kimi boş

vaxtlardakı məşğuliyyət halına gəlmişdir. Başda buğda və arpa olmaq üzrə, mərci və paxlalıların sıx olaraq əkilib-biçildiği və gedərək bunların müxtəlif növünün artdığı müşahidə edilmişdir.

Cənubi Qafqazda isə yazılı mənbələrəqədərki arxeoloji tədqiqatlar başqa bir dinamik göstərici ilə izlənilməkdədir.

İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, 1945-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının yaradılmasından sonra Tarix İnstitutunun tərkibində Arxeologiya və Etnoqrafiya sektorunun yaradılması arxeoloji abidələrin geniş miqyaslı öyrənilməsi sahəsində yeni bir başlanğıc oldu. Cənubi Qafqazda neolit dövrünün araşdırılması O.H.Həbibullayev tərəfindən 1951-ci ildə Naxçıvan şəhəri yaxınlığında yerləşən Kültəpə I abidəsində arxeoloji qazıntıların aparılması ilə başlanılmışdır.

1961-ci ildə İ.Nərimanov tərəfindən Azərbaycanın Şimal-qərb bölgəsində, Ağstafa rayonunda yerləşən Şomutəpə abidəsi kəşf edildi və onun digər qədim yaşayış məskənlərindən fərqli mədəniyyətə sahib olması abidənin "Şomutəpə mədəniyyəti" kimi adlandırılmasına səbəb oldu.

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən, Cənubi Qafqazda arxeoloji araşdırmalara yenidən start verildi. Əvvəlki tədqiqatlardan fərqli olaraq, bu araşdırmalar beynəlxalq xarakter daşımış və araşdırmalar yeni tədqiqat üsulları ilə yerinə yetirilmişdir. Cənubi Qafqazda bəhs olunan Arxeoloji tədqiqatların 90%-i demək olar ki, Azərbaycan ərazisində aparılmışdır.

Röya Mirtalibova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
roya.mirtalibova@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-5422-1873>

İNZİBATI ORQANLARDA APARILAN İCRAATDA MÜDDƏT GECİKMƏLƏRİ VƏTƏNDAŞ HÜQUQLARININ POZUNTUSU KİMİ

Açar sözlər: icraat, müddət, qeydiyyat, elektron, ərizə, prosedur

Keywords: proceedings, term, registration, electronic, application, procedure

“İnzibati icraat haqqında” Qanunun 52.1-ci maddəsində təsbit olunur ki, səlahiyyətli inzibati orqanda ərizənin və ya müraciətin qeydiyyatla alındığı vaxtdan ən geci 30 gün müddətində həmin inzibati orqan inzibati aktın qəbul edilməsi və ya onun qəbul edilməsindən imtina olunması haqqında qərar qəbul edir. Qərar qəbul edilməsinin təxirə salınmasının qarşısını alan bu müddəa səlahiyyətli orqanların məsuliyyətini artıraraq, hüquqi qeyri-müəyyənliyi və bürokratik ləngimələri minimuma endirir və vətəndaşların inzibati icraatın nəticələrinə dair gözləntilərini müəyyən edərək, dövlət orqanları ilə münasibətlərdə hüquqi nizam-intizamın təmin olunmasına kömək edir.

Ümumilikdə isə sözügedən Qanunda təsbit olunan müddətlərin gözlənilməklə inzibati icraatın həyata keçirilməsi insan hüquq və azadlıqlarının təminatı mexanizmlərinin mürəkkəb sisteminin tərkib hissələrindən olmaqla qanunçuluğun qorun-

masına xidmət edir. İnzibati icraatda müddətlərin pozulmasının qarşısının alınması, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin effektivliyini artırmaq və vətəndaşların hüquqlarını qorumaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müddətlərə riayət etməklə bağlı qanunvericiliyin sərtləşdirilməsi, daxili nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi, elektron sistemlərin tətbiqi və prosedurların optimallaşdırılması inzibati icraatların keyfiyyətini və sürətini artırmaq istiqamətində mühüm rol oynaya bilər.

Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, adi halda inzibati icraat 30 günə tamamlanmalıdır. Lakin bir çox inzibati orqanlar iş yükünün çoxluğu, işçi sayının məhdudluğu, işin mürəkkəbliyi, təşkilati-texniki çatışmazlıqlar və s. kimi obyektiv və ya subyektiv səbəblərdən bu müddətin ötürülməsinə yol verirlər. İnzibati orqan tərəfindən 30 günlük icraat müddətinin ötürülməsi müvafiq hüquqi prosedurların pozulması, hüquqi mübahisələr və verilən qərarların hüquqi qüvvəsizliyi ilə nəticələnə bilər. Həmçinin bir çox hallarda bu müddətin gecikdirilməsi vətəndaş üçün hüquqi əhəmiyyət kəsb edən faktın aradan qalxması ilə də nəticələnir, bundan əlavə, vətəndaşlar tərəfindən inzibati orqanlara, onların timsalında dövlətə etimad azalır. Bunun qarşısını almaq üçün aşağıdakı hüquqi həll yollarını təklif edə bilərik:

1. Müddətlərin pozulmasına qarşı cəzaların sərtləşdirilməsi. İnzibati məsuliyyətə cəlb edilən orqanlar üçün daha konkret və maliyyə təzyiqi yaradan sanksiyalar müəyyən edilməlidir. Məsələn, müddətlərə riayət etməyən orqanlar üçün maliyyə cərimələri tətbiq oluna bilər və ya onların rəhbərləri məsuliyyətə cəlb oluna bilər. Bu cür tədbirlər qanunla nəzərdə tutulsa da, praktikada kifayət qədər işlək deyil.

2. İnzibati icraatın elektronlaşdırılması. İcraat proseslərinin elektron formaya keçirilməsi, inzibati orqanların qərar-

larını sürətləndirməyə və müddətlərin pozulmasının qarşısını almağa kömək edər. Elektron sistemlər vasitəsilə prosedurların izlənməsi və şəffaflığın artırılması, icraatın daha səmərəli və vaxtında həyata keçirilməsinə şərait yaradar. İnzibati icraata dair qanunvericilik müasir idarəetmə praktikalarına uyğunlaşdırılmalı və yeni texnologiyalarla, elektron sistemlərlə inteqrasiya edilməlidir.

3. Daxili nəzarət və monitoring mexanizmlərinin gücləndirilməsi. İnzibati orqanlar tərəfindən müddətlərin riayət edilməsinə nəzarət edən daxili nəzarət orqanları yaradılmalı, vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə nəzarət gücləndirilməlidir. Bu orqanlar müddət pozuntuları ilə bağlı vaxtaşırı yoxlamalar aparmalı, nəticələri müvafiq instansiyalara bildirməli və təxirəsalınmalara qarşı müvafiq tədbirlər görməlidir.

Nurlan Abbasov
AMEA Akademik Ziya Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutu
doktorant
nabbasov1999@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-3230-5058>

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ İQTİSADI ƏMƏKDAŞLIĞI: TİCARƏT, ENERJİ VƏ NƏQLİYYAT LOGİSTİKASI ƏLAQƏLƏRİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ

***Açar sözlər:** nəqliyyat dəhlizləri, boru kəmərləri, iqtisadi əlaqələr, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, dəniz limanları*

***Keywords:** transport corridors, pipelines, economic relations, Baku-Tbilisi-Kars railway, seaports*

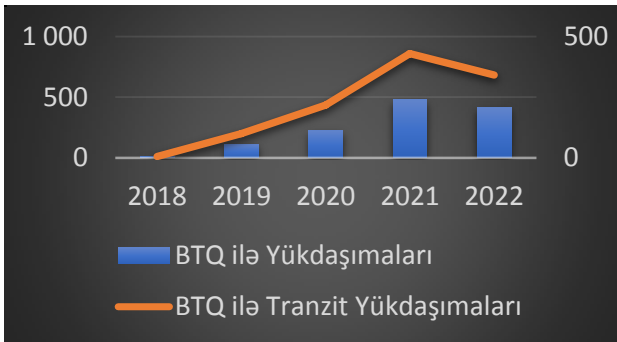
Azərbaycan və Türkiyə, Avropa və Asiya arasında strateji mövqedə yerləşən iki vacib ölkədir və bu ölkələr arasında dərin köklərə malik tarixi və iqtisadi əlaqələr mövcuddur. Hər iki ölkənin iqtisadi əməkdaşlığı yalnız onların öz inkişaflarına deyil, həm də daha geniş regional və qlobal ticarət şəbəkəsinə mühüm təsir göstərir. Bu məqalə Azərbaycanın və Türkiyənin iqtisadi əməkdaşlığını, xüsusən enerji sektoru, ticarət müqavilələri və nəqliyyat infrastrukturuna əsaslanaraq araşdırır. Bu ölkələr tamamlayıcı iqtisadiyyatlara malik olduqlarından, onların əməkdaşlığı, Avropa ilə Asiyanı birləşdirən nəqliyyat dəhlizləri, enerji kəmərləri və ticarət tərəfdaşlıqları vasitəsilə böyük inkişaf imkanları təqdim edir.

Azərbaycan və Türkiyə arasındakı əlaqələr XX əsrin əvvəllərinə gedib çıxır və bu əlaqələr mədəni bağlar, dil əlaqələri və qarşılıqlı maraqlar üzərində qurulmuşdur. Zaman keçdikcə,

iki ölkə çoxsaylı sahələrdə strateji tərəfdaşlara çevrilmiş, iqtisadi əməkdaşlıq isə əlaqələrinin əsasını təşkil etmişdir. 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra müstəqillik qazanan Azərbaycan, Türkiyənin tanıdığı ilk ölkələrdən biri olmuş və daim Azərbaycanın iqtisadi inkişafını dəstəkləmişdir. Xüsusən enerji sahəsində imzalanmış bir sıra müqavilələr və əməkdaşlıq təşəbbüsləri, iki ölkə arasındakı münasibətlərin əsasını təşkil etmişdir. 1999-cu ildə imzalanan "Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) boru kəməri anlaşması" və 2012-ci ildə imzalanan "Trans Anadolu Təbii Qaz Kəməri (TANAP)" razılaşmaları, bu iki ölkə arasında artan enerji əməkdaşlığını nümayiş etdirən əsas layihələrdən biridir. Azərbaycan və Türkiyə arasında ən əhəmiyyətli birgə layihələrdən biri TANAP boru kəməridir. Bu kəmə, Azərbaycanın Xəzər dənizindəki Şahdəniz qaz yatağından Türkiyəyə və daha sonra Avropaya təbii qaz daşınmasını təmin edir. TANAP yalnız iqtisadi əməkdaşlıq üçün deyil, həm də hər iki ölkə üçün enerji təhlükəsizliyinin artırılması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu kəmə Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin bir hissəsidir və Avropanın enerji mənbələrini şaxələndirməsinə kömək edir, Rusiya ilə olan enerji asılılığını azaldır. Əlavə olaraq, BTC boru kəməri ilə Azərbaycan neftinin Xəzər dənizindən Gürcüstan və Türkiyə vasitəsilə Aralıq dənizinin Ceyhan limanına daşınması da Türkiyənin mühüm enerji tranzit ölkəsi olaraq rolunu möhkəmləndirir. Bu boru kəmərləri, infrastruktur investisiyalarının iki ölkə arasındakı əlaqələrin güclənməsindəki əhəmiyyətini vurğulayır (Azərbaycan-Türkiyə: qardaşlıqdan doğan tərəfdaşlıq, 2012, 17-18 may).

Enerji sahəsi yalnız neft və qazla məhdudlaşmır; hər iki ölkə bərpa olunan enerji layihələrinə də sərmayə qoymağa başlayıb. Enerji sahəsindən başqa, Azərbaycan və Türkiyə

ticarət əlaqələrini asanlaşdırmaq üçün nəqliyyat infrastrukturuna böyük sərmayələr yatırmışlar. Hər iki ölkə, Asiya ilə Avropanı birləşdirən nəqliyyat dəhlizlərini inkişaf etdirərək regional ticarəti gücləndirmək məqsədini güdür. Azərbaycan və Türkiyə arasındakı nəqliyyat və lojistika əlaqələrinin gələcəyi çox parlaqdır, çünki hər iki ölkə daha da modernləşmiş və genişlənmiş infrastruktur layihələri həyata keçirir. Bu layihələr daha böyük bazarlara çıxışı təmin etmək və ticarət axınlarını sürətləndirmək məqsədini güdür. Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) Dəmir Yolu 2017-ci ildə açılmış ən mühüm nəqliyyat infrastruktur layihələrindən biridir. Bu dəmir yolu Azərbaycanın paytaxtı Bakıdan Türkiyənin Qars şəhərinə qədər gedir və Gürcüstandan keçir. Dəmir yolu Asiya ilə Avropa arasında malların daşınması üçün həyati əhəmiyyət daşıyan bir marşrutdur (Recent Developments in the Baku-Tbilisi-Kars Railway Project). Aşağıdakı cədvəldə 2018-2022-ci illər üzrə BTQ üzərindən daşınan yüklərin ümumi həcmi və tranzit yüklərinin yükdaşımaları əks olunmuşdur. (Min ton).

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəldən göründüyü kimi, istifadəyə verildiyi tarixdən etibarən BTQ üzərindən artan yükdaşıma həcmi müşahidə olunur. Xüsusən də 2020-ci il ilə müqayisədə 2021-ci ildə 113%-lik artım qeydə alınıb və yükdaşıma həcmi 478 min ton olub.

Azərbaycan və Türkiyə iqtisadi əlaqələrini daha da gücləndirmək üçün geniş imkanlara malikdir. Xüsusən də nəqliyyat-logistika sahəsində iki ölkə arasında əhəmiyyətli layihələrin uğurla həyata keçirilməsi iqtisadi baxımdan olduqca önəmli rola malikdir. Çindən Avropa istiqamətinə və əksinə yükdaşımaların ticari-iqtisadi mahiyyəti nəzərə alındıqda hər iki ölkənin qeyd olunan marşrut üzrə əsas hərəkətverici qüvvələrdən biri olmaq niyyəti var. Bu istiqamətdə son illərdə vacib işlər görülmüşdür. Orta Dəhlizin Şimal dəhlizi və ənənəvi okean yolu ilə müqayisədə daha qısa olması hazırda region dövlətləri tərəfindən xüsusi olaraq qiymətləndirilir və bu marşrutun potensialından effektiv istifadə etmək üçün qarşılıqlı olaraq işlər aparılır (Süveys kanalı əvəzinə Trans-Xəzər dəhlizi, 2021).

Vətən müharibəsində Azərbaycanın qazandığı zəfər Qafqaz regionunda yeni geosiyasi reallıqlar yaratdı ki, bunlardan ən önəmli olanlardan biri də logistika baxımdan müstəsna əhəmiyyət kəsb edən Zəngəzur Dəhlizinin açılmasıdır. Azərbaycan və Naxçıvan arasında quru yolu əlaqəsini yenidən bərpa etməsi Zəngəzur Dəhlizinin önəmini artıran digər bir vacib məqamdır. Türkiyə dəhliz vasitəsilə Azərbaycan üzərindən Türk dünyasına və Rusiyaya çıxış imkanı əldə edir. Bu məqamlar da qardaş ölkə üçün dəhlizin önəmini bir daha vurğulayır (Zəngəzur Dəhlizinin üç müstəvidə əhəmiyyəti. 2021).

Nəticə olaraq, Azərbaycan və Türkiyənin iqtisadi əməkdaşlığı, enerji, nəqliyyat və ticarət sahələrindəki sıx əlaqələrlə

möhkəmlənmişdir və bu əməkdaşlıq hər iki ölkənin strateji tərəfdaşlıq baxımından əhəmiyyətlidir. Onların boru kəmərləri, nəqliyyat dəhlizləri və ticarət müqavilələri yalnız bu ölkələrin iqtisadiyyatlarına deyil, həm də regional və qlobal bazarlara mühüm təsir göstərir.

Həmçinin, bərpa olunan enerji, texnologiyalar və regional sabitlik sahələrində gələcək əməkdaşlıq imkanı böyük perspektivlər vəd edir. Bu strateji əməkdaşlıq Avrasiyanın ticarət və iqtisadi inteqrasiyasını formalaşdırmaqda mühüm rol oynayacaq.

Cənubi Qafqaz regionunda yaranan yeni logistik imkanlardan biri olan Zəngəzur Dəhlizinin açılması imkanı Azərbaycan və Türkiyə arasında ticari-iqtisadi əlaqələrin daha da inkişaf etməsi üçün yeni üfüqlərə yol açır. Orta Dəhlizin vacib elementlərindən biri kimi qiymətləndirilən Zəngəzur Dəhlizi Türkiyənin Türk dünyası ölkələri ilə, həmçinin, Rusiya ilə iqtisadi əlaqələrini daha da yaxşılaşdırmaq imkanı vəd edir. Zəngəzur Dəhlizinin Şərq-Qərb və Şimal-Cənub marşrutlarına inteqrasiyası regional ticarətin inkişafına stimül verəcək, daşınma xərclərinin və vaxtının azalması baxımından müstəsna rol oynayacaq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan-Türkiyə: qardaşlıqdan doğan tərəfdaşlıq. (2012, 17-18 may).
<https://www.anl.az/down/meqale/zaman/2012/may/13am.htm>
2. <https://www.eurasian-research.org/publication/recent-developments-in-the-baku-tbilisi-kars-railway-project/>
3. Baku-Tbilisi-Kars railway project. <https://www.stat.gov.az/>

Elmi Araşdırmalar XXII Beynəlxalq Elmi Konfrans
7 yanvar 2025 / 63-68
Scientific Researches XXII International Scientific Conference
7 january 2025 / 63-68
<https://doi.org/10.36719/2663-4619/2025/XXII>

4. Süveyş kanalı əvəzinə Trans-Xəzər dəhlizi? (2021).
<https://report.az/analitika/suveys-kanali-evezine-trans-xezer-dehlizi/>
5. Zəngəzur Dəhlizinin üç müstəvidə əhəmiyyəti. (2021).
<https://top-center.org/az/expert-opinion/3247/the-importance-of-the-zangezur-corridor-in-three-dimensions>

Minayə Sadıxova
Bakı Slavyan Universiteti
doktorant
sadixova.minaya@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-5423-1937>

“İQLİM DƏYİŞİKLİYİ VƏ COP 29: GƏLƏCƏK NƏSİLLƏRİN HAZIRLANMASI”

Açar sözlər: iqlim, təbiət, ekologiya, cəmiyyət, təbii mühit, global, dünya, texnologiya

Keywords: climate, nature, ecology, society, natural environment, global, world, technology

Gələcək nəsillərin sağlam, təhlükəsiz və ekoloji cəhətdən dayanıqlı bir mühidə yaşaması üçün, mütərəqqi dövlətlərin, təşkilatların və cəmiyyətlərin iqlim dəyişikliyi ilə mübarizəyə daha ciddi yanaşması və birgə strategiyalar inkişaf etdirməsi vacibdir. Bu yanaşma, təkcə iqlim dəyişikliyinə fəsadlarının azaldılmasına deyil, həm də ekosistemlərin qorunmasına, resursların dayanıqlı istifadəsinə və ekoloji biliklərin artırılmasına yönəlməlidir.

İqlim dəyişikliyi ilə mübarizə, həmçinin gənc nəsillərin təhsili və tərbiyəsi ilə sıx bağlıdır. Ekoloji təhsilin inkişaf etdirilməsi, gənclərdə ətraf mühitə qarşı həssaslıq və məsuliyyət hissəsinin güclənməsinə, eləcə də ekoloji problemlərin həllinə yönəlmiş bilik və bacarıqlarla təchiz edilməsinə imkan tanıyır. Bu da onları gələcəkdə ekoloji mühafizəyə və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə uyğun qərarlar verməyə hazırlayır.

"İqlim dəyişikliyi" anlayışı müasir dünyanın qarşısında duran ən mühüm çağırışlardan biridir. İnsan fəaliyyəti nəticə-

sində atmosferə yayılan karbon qazı və digər istixana qazlarının səviyyəsinin artması, dünya miqyasında temperaturun yüksəlməsinə səbəb olur. Bu dəyişikliklər qlobal ekosistemlərdə bir sıra mənfi təsirlərə yol açır: buzlaqların əriməsi, dəniz səviyyəsinin yüksəlməsi, ekstremal hava hadisələrinin artması və bioloji müxtəlifliyin azalması kimi nəticələr insanların gündəlik həyatını təhlükə altına alır. İqlim dəyişikliyi problemi yalnız təbii mühitə təsir etməklə kifayətlənmir. Quraqlıq, daşqınlar və məhsuldarlığın azalması kimi nəticələr, iqtisadiyyata, qida təhlükəsizliyinə və sosial sabitliyə də təhdid yaradır. Bu səbəbdən, iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə aparmaq, davamlılıq prinsiplərinə uyğun yaşamaq və təbiətin tarazlığını qorumaq müasir cəmiyyətlər üçün strateji və qlobal bir məsuliyyət olaraq ön plana çıxır. Bu çağırışa cavab olaraq, hökumətlər, beynəlxalq təşkilatlar və cəmiyyətlər bir araya gələrək davamlı inkişaf strategiyaları hazırlayır, bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid etməyə çalışır və ətraf mühitin qorunması üçün tədbirlər görür. İqlim dəyişikliyi yalnız təbii mühitə deyil, eyni zamanda iqtisadiyyata, sosial bərabərliyə və qlobal təhlükəsizliyə də birbaşa təsir göstərir. Buna görə də, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə, dünya miqyasında uzunmüddətli sülh və inkişafın təmin edilməsi üçün vacib bir vəzifə kimi qəbul edilir.

İqlim dəyişikliyi təkcə təbiətin tarazlığını pozmaqla qalmır, milyonlarla insanın və canlının həyat tərzini də köklü şəkildə dəyişdirir. Ekstremal hava hadisələrinin artması, temperaturun yüksəlməsi və ekosistemlərin sürətlə dəyişməsi nəticəsində quraqlıq, daşqınlar və kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının azalması kimi ciddi problemlər meydana gəlir. Bununla yanaşı, insanların yaşayış yerlərini dəyişməyə məcbur olması, qida və

su resurslarının azalması da iqlim dəyişikliyinə yaratdığı təhdidlərin başında gəlir.

İqlim dəyişikliyi artıq qlobal böhran səviyyəsinə çataraq, insan sağlamlığı, təhlükəsizlik və rifah üçün böyük bir təhdidə çevrilib. Bu səbəbdən, iqlim dəyişikliyi yalnız ekoloji problem kimi dəyərləndirilməməlidir. Bu məsələyə həm də humanitar, iqtisadi, sosial və təhlükəsizlik aspektindən yanaşılmalıdır. İqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədə geniş və strateji bir yanaşma tələb olunur ki, bu da yalnız dövlət və təşkilat səviyyəsində deyil, cəmiyyət səviyyəsində də uzunmüddətli həllər üzərində qurulmalıdır.

Dünya miqyasında iqlim dəyişikliyi mövzusunda müzakirələr hər keçən il daha da dərinləşir. Elm adamları, siyasətçilər və aktivistlər uzun müddətdir ki, qlobal istiləşmə, okeanların yüksəlməsi və ətraf mühitin sürətlə dəyişməsi kimi problemlər barədə xəbərdarlıq edirlər. Bu problemlər qarşısında beynəlxalq səviyyədə atılan addımlardan biri də BMT-nin təşkil etdiyi İqlim Dəyişikliyi üzrə Konfransdır (COP). Bu konfransların 29-cusu - COP29 - növbəti il keçirilməsi planlaşdırılan ən əhəmiyyətli qlobal iqlim tədbirlərindən biri kimi diqqət mərkəzindədir. COP29 konfransında əsas məqsədlərdən biri, Paris Sazişinə uyğun olaraq, iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədə daha effektiv addımların atılmasını təmin etməkdir. İqlim dəyişikliyinə təsirlərini minimuma endirmək üçün temperaturun 1,5°C artımla məhdudlaşdırılması hədəflənir. Bununla yanaşı, ölkələr öz karbon emissiyalarını azaltmaq və yaşıl texnologiyaları inkişaf etdirmək üçün yenilənmiş strategiyalar təqdim etməlidir. COP29 konfransı, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrə maliyyə dəstəyi göstərmək, eləcə də, iqlim dəyişikliyinə təsirlərinə uyğunlaşma məsələlərini də gündəmə gətirəcək.

İqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə təkcə hökumətlər və ya təşkilatlarla məhdudlaşmır. Gələcək nəsillərin bu mübarizədə aktiv rol oynaması üçün onların maarifləndirilməsi və iqlim dəyişikliyinə qarşı məsuliyyətli davranışa sahib olması önəmlidir. COP29 konfransında gələcək nəsillərə iqlim təhsili və ətraf mühitlə bağlı bacarıqların aşılınması əsas müzakirə mövzularından biri olmalıdır.

COP29-un Azərbaycanda keçirilməsi, ölkəmizi iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə aparan dünya dövlətləri arasında önəmli bir platformaya çevirir. Bu tədbir çərçivəsində BMT-nin iqlim dəyişikliyi sahəsində ixtisaslaşmış orqanlarının sıx əməkdaşlıqla mütəşəkkil hazırlıq işləri aparması, konfransın təhlükəsiz və uğurlu keçirilməsinə böyük töhfə verəcək. COP29-un təşkilində aidiyyəti nazirliklər və təşkilatların gördüyü tədbirlər, konfransın "yaşıl enerji"yə keçiddə qlobal miqyasda dönüş nöqtəsi olmasına şərait yaradır. COP29-un təhsil sahəsində iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə məqsədi, gənc nəslin həm nəzəri, həm də praktiki olaraq ekoloji məsələlərə hazırlıqlı olmasını təmin etməkdir. Bu məqsədlər, dünya ölkələrinə iqlim dəyişikliyi ilə daha güclü mübarizə aparmaq üçün yeni bir perspektiv və təhsil yanaşması təqdim edir. Azərbaycanda da bu tədbir çərçivəsində ekoloji təhsil və davamlı inkişaf istiqamətində aparılacaq islahatlar, ölkənin gələcək nəsillərini daha ekoloji yönümlü və dayanıqlı bir gələcəyə hazırlamaqda mühüm rol oynayacaqdır.

Nəticə olaraq, COP29-un Azərbaycanda müvəffəqiyyətlə keçirilməsi, ölkənin beynəlxalq aləmdəki nüfuzunu artıracaq və onu siyasi və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş, qlobal əhəmiyyətli bir dövlət kimi tanıdacaq. Bu tədbir çərçivəsində qəbul ediləcək qərarlar, Azərbaycanın yaşıl enerji sahəsindəki töhfələrini vurğulamaqla yanaşı, davamlı inkişaf və ekoloji

sabitlik istiqamətindəki əlaqələri möhkəmləndirəcək. Eyni zamanda, Azərbaycanın COP29 kimi qlobal tədbirlərdən istifadə edərək ekoloji təhsilə verdiyi önəm, ölkənin uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf yolunda irəliləməsinə şərait yaradacaq. Bu yanaşma, gənclərdə ətraf mühitə qarşı həssaslıq yarada bilər, onlara ekoloji problemləri həll etməyə hazırlıq, təbiəti qorumağa yönəlmiş bacarıqlar və yaşıl texnologiyalardan istifadə edərək səmərəli qərarlar vermə imkanları təqdim edəcək. Ekoloji təhsillə təchiz olunan yeni nəsil, resursların səmərəli istifadəsinə töhfə verəcək və gələcəkdə ekoloji problemlərin həllinə praktik yanaşmalar göstərə biləcək. Onlar, ekoloji problemlərə yaradıcı həllər tapmaq və bu sahədə innovativ yanaşmalar tətbiq etmək üçün daha hazırlıqlı olacaqlar. Bu yanaşma, gənclərdə yerli və qlobal səviyyədə ekoloji sabitliyin qorunmasına dair bilik və bacarıqları artıracaq, onların daha ekoloji yönümlü qərarlar verməsinə və cəmiyyətə aktiv töhfələr verməsinə imkan yaradacaq. Ekoloji təhsil, Azərbaycanın davamlı və yaşıl gələcək yolunda mühüm bir sütun olacaq. Davamlı ekoloji biliklərin və təcrübələrin təhsil proqramlarına inteqrasiyası, Azərbaycanın ekoloji və iqtisadi rifahını artıracaq, eyni zamanda qlobal iqlim məqsədlərinə töhfə verərək ölkəni daha yaşıl və sabit bir gələcəyə yönəldəcək. Bu, gələcək nəsillərin həm fərdi, həm də kollektiv şəkildə ətraf mühitə qarşı məsuliyyətli olmalarını və ölkənin təbii sərvətlərini qorumağa yönəlmiş düşüncə tərzini təşviq edəcək.

Elgün Tağızadə
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
elgunaghizadeh@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0514-7808>

**BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ GEOSİYASİ
YANAŞMADAN GEOMATERİAL YANAŞMAYA
KEÇİD: TEXNOLOJİ RESURLARIN TƏSİRİ**

Açar sözlər: geomaterial yanaşma, geosiyasi yanaşma, texnoloji resurslar, nadir torpaq elementləri, süni intellekt, enerji keçidi, strateji resurslar, rəqəmsallaşma

Keywords: geomaterial approach, geopolitical approach, technological resources, rare earth elements, artificial intelligence, energy transition, strategic resources, digitalization

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində əsaslı dəyişikliklər baş verir. Ənənəvi geosiyasi nəzəriyyələrin təsiri qloballaşma və texnoloji tərəqqi səbəbindən azalır. Bunun nəticəsində texnoloji və sənaye istehsalı üçün lazım olan fiziki resurslar və xammal mərkəzi əhəmiyyət qazanır. Beynəlxalq güc balansında süni intellekt, robot texnologiyaları və yüksək texnologiyalar üçün vacib resursların idarə edilməsi ön plana çıxır. Nadir torpaq elementləri və enerji keçidi üçün xammallar strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu resurslar təkcə iqtisadi deyil, həm də siyasi və texnoloji üstünlük üçün vacibdir. Beləliklə, müasir beynəlxalq sistemdə texnoloji infrastruktur və strateji resurslar yeni güc amilinə çevrilir. Bu, ənənəvi hərbi-coğrafi amillərin

zəifləməsinə və texnoloji-iqtisadi rəqabətin güclənməsini göstərir.

Əsaslandırma Meyarları

1. Coğrafi məkanın önəminin azalması: ● *Qloballaşma və Rəqəmsallaşma*: Beynəlxalq əlaqələrin dərinləşməsi, qloballaşma və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı fiziki sərhədlərin əhəmiyyətini getdikcə azaldır. Ərazi üstünlüyü artıq həlledici faktor olmamaqla yanaşı, qlobal resurslara və texnoloji proseslərə çıxış müasir dövrdə əsas üstünlük kimi qəbul edilir. İnternet və bulud texnologiyaları coğrafi məsafələri mənasız hala gətirərək, malların, xidmətlərin və ideyaların sərbəst hərəkətini təmin edib. Avtomatlaşdırılmış logistika və rəqəmsal platformalar isə uzaq məsafələri effektiv şəkildə aradan qaldıran mühüm mexanizmlərə çevrilib. ● *Müasir Münəvişə Arenaları*: Ənənəvi sərhəd münəvişələri yerini iqtisadi təhlükəsizlik, texnoloji resurslara çıxış və rəqəmsal müdafiə kimi qeyri-coğrafi məsələlərə buraxır. Müasir dövrdə əsas mübarizə artıq coğrafi üstünlük üçün deyil, texnologiya və rəqəmsal məkanlarda gedir. Kibermüharibələr, məlumat axınlarının idarəsi və rəqəmsal təhlükəsizlik strateji önəm qazanaraq, enerji keçidi və iqlim dəyişikliyinə adaptasiya kimi qlobal çağırışlarda da öz əksini tapır.

2. Materiyanın Yeni Strateji Əhəmiyyəti: ● *Nadir Torpaq Elementləri, Texnoloji Xammal və Onların Strateji Rolu*: ● Yarımkeçirici istehsalı, süni intellekt və digər yüksək texnologiyalar üçün vacib olan elementlərin əksəriyyəti müəyyən ölkələrdə cəmlənmişdir (məsələn, 2008-2018-ci illərdə Çin, qlobal nadir torpaq ixracının 42,3%-ni təşkil edən 408,000 metrik ton ixrac edib (ChinaPower Project, 2020)). Bu əsasda nadir torpaq elementlərinin təchizatına nəzarət, ölkələr arasında

texnoloji və iqtisadi üstünlük uğrunda mübarizədə kritik bir alətə çevrilmişdir və bu resursların təchizatı üzərində nəzarət beynəlxalq siyasətdə əsas müzakirə predmetinə çevrilir. ● Çin, nadir torpaq elementlərinin əsas istehsalçısı kimi qlobal texnoloji bazarda güc təsirini gücləndirir və bu resurslardan strateji alət kimi istifadə edir. Xammal təchizatına nəzarət etməklə, Pekin həm texnoloji istehsal zəncirlərinə, həm də rəqiblərinin iqtisadi və texnoloji inkişaf tempinə təsir göstərmək imkanına malikdir. Bu güc, beynəlxalq siyasətdə təsir vasitəsi kimi önəmli rol oynayır və digər dövlətlər üzərində strateji üstünlük təmin edir. ● Litium və kobalt kimi resurslar elektromobillərin və enerji saxlama sistemlərinin əsas komponentləri olmaqla yanaşı, strateji üstünlük mübarizəsində mühüm rol oynayır. Bu materiallar qlobal güclər arasında yeni “strateji silah” kimi çıxış edir. Robot istehsalı, süni intellekt və yüksək texnologiyaların inkişafı üçün nadir torpaq elementlərinin əldə edilməsi isə, texnoloji resurslara çıxış uğrunda rəqabəti daha da kəskinləşdirir. Bu, müasir beynəlxalq münasibətlərdə iqtisadi və texnoloji təhlükəsizliyin əhəmiyyətini artırır. © *Enerji Keçidi və Yaşıl Texnologiyalar:* ● Karbon neytrallığı məqsədi ilə dövlətlərin təmiz enerji texnologiyalarına keçidi, litium-ion batareyalar və günəş panelləri üçün xammal təminatını prioritet edir. ● Bu resurslara nəzarət edən dövlətlər və ya korporasiyalar beynəlxalq münasibətlərdə üstünlük qazanır. © *Texnologiya İstehsalı və Materiyanın Yeni Rolu:* Robot istehsalı, süni intellekt texnologiyası və kosmik proqramların inkişafı, texnoloji resursların strateji prioritetə çevrildiyini açıq şəkildə nümayiş etdirir. Materiya anlayışı isə artıq yalnız fiziki maddəni deyil, texnoloji tərəqqinin material

əsaslarını da əhatə edərək, müasir dövrdə daha geniş və strateji bir mənaya sahib olur.

3. Yeni Güc Anlayışı: Texnoloji Hegemonluq Uğrunda Rəqabət: © Geosiyasətə əsaslanan sərhəd münaqişələri öz yerini texnoloji üstünlük uğrunda rəqabətə verir: Örnək: *ABŞ-Çin Texnoloji Müharibəsi*: ABŞ-ın Huawei kimi texnologiya şirkətlərinə tətbiq etdiyi sanksiyalar və yarımkeçirici istehsalındakı qlobal rəqabət texnoloji hegemonluğun əhəmiyyətini göstərir. © *Yarımkeçiricilər və Süni İntellekt*: Yarımkeçirici istehsalı müasir texnologiyanın ürəyidir. TSMC (Tayvan) kimi şirkətlərin əhəmiyyəti artır və bu sahəyə nəzarət edən ölkələr qlobal siyasətdə güc qazanır (ABŞ-Tayvan əməkdaşlığının digər bir səbəbi). © Materiyanın – texnologiya istehsalı üçün lazım olan fiziki resursların – yeni dünya nizamında həlledici rolu.

4. Yeni Güc Anlayışının Formalaşması: © *Texnologiyanın Dominant Rolu*: Güc artıq təkcə fiziki sərhədlərin və hərbi qüvvələrin üstünlüyü ilə deyil, texnoloji istehsal və innovasiya potensialı ilə müəyyən edilir. © *İqlim Dəyişikliyi və Resurs Diplomatiyası*: Ətraf mühit problemlərinin artması resurslar üzərində beynəlxalq rəqabəti dərinləşdirir. Su, enerji və torpaq kimi resursların strateji əhəmiyyəti artır.

5. Praktik Tətbiqlər: © Qlobal Texnoloji Rəqabət Yarımkeçirici və yüksək texnologiya sahəsində beynəlxalq rəqabət dövlətlərarası münasibətləri yenidən formalaşdırır (© *ABŞ-Çin Texnoloji Rəqabəti*: Huawei və TSMC kimi şirkətlərə qarşı tətbiq olunan sanksiyalar texnoloji resursların geostrateji əhəmiyyətini vurğulayır (Alper & Freifeld, 2024)). • Çinin nadir torpaq elementləri üzərində dominantlığı ABŞ və digər Qərb dövlətlərini alternativ mənbələr tapmağa vadar edir.) ©

Strateji resursların təchizat zəncirinin diversifikasiyası, global prioritetə çevrilir (Avropa Birliyinin Resurs Strategiyası): Avropa dövlətlərinin yaşıl enerji texnologiyaları üçün strateji materialların təchizatında Çindən asılılığı azaltmaq səyləri beynəlxalq münasibətlərdə yeni dinamika yaradır (Kratz, Boullenois, & Smith, 2024).

6. © İnnovasiya və Resurs Diplomatiyası: ● İnkişaf etmiş ölkələr strateji material və texnologiyaların təchizatında asılılığı azaltmaq üçün yeni əməkdaşlıq modelləri formalaşdırır. ● Yaşıl texnologiyalara keçid prosesi yeni resurs diplomatiyasının əsasını təşkil edir.

7. Geosiyasi və Geomaterial Yanaşmalarının Qarşılaşdırılması: © Geosiyasi Yanaşma: ● Dövlətlərarası güc mübarizəsi coğrafi mövqe və hərbi üstünlüklərə əsaslanır. ● Ərazi resurslarına və coğrafi üstünlüklərə nəzarət strateji əhəmiyyət daşıyır. © *Geomaterial Yanaşma*: ● Beynəlxalq rəqabət texnoloji resursların və strateji materialların idarə edilməsinə fokuslanır. ● Yarımkeçirici istehsalı və süni intellekt sahəsindəki üstünlüklər beynəlxalq güc balansını formalaşdırır.

Müasir beynəlxalq münasibətlərdə geosiyasətin rolu azalmaqdadır, çünki coğrafi sərhədlərdən daha çox texnoloji və material resurslara olan ehtiyac önə çıxır. Geomaterial yanaşma, texnologiya və nadir torpaq elementləri üzərindəki nəzarətin, gücün əsas müəyyənədiçi amili olduğunu göstərir. Bu dəyişiklik, güc balansının coğrafiyadan texnologiyaya keçdiyini və strateji materialların təchizatının beynəlxalq təhlükəsizlikdə əsas rol oynadığını vurğulayır.

Ədəbiyyat

1. Alper, A., & Freifeld, K. (2024, December 20). Exclusive: US plans to blacklist company that ordered TSMC chip found in Huawei processor, source says. *Reuters*.
<https://www.reuters.com/technology/us-plans-blacklist-company-that-ordered-tsmc-chip-found-huawei-processor-source-2024-12-20/6>
2. *Does China pose a threat to global rare earth supply chains?* (2020, July 17). ChinaPower Project.
<https://chinapower.csis.org/china-rare-earths/>
3. Kratz, A., Boullenois, C., & Smith, J. (2024, December 2). *Why Isn't Europe Diversifying from China?* Rhg.com.
<https://rhg.com/research/why-isnt-europe-diversifying-from-china/>

Aytən Hacıyeva
Azərbaycan İdman Akademiyası
doktorant
aytan.hajiyeva@sport.edu.az
<https://orcid.org/0009-0008-8772-6467>

İNGİLİS DİLİNDƏ NİTQİN DƏSTƏKLƏNMƏSİ: QRUP İŞİ

Açar sözlər: təcrübə, danışıq bacarığı, əməkdaşlıq, müzakirə, tənqidi düşünmə

Keywords: practice, communication skills, collaboration, discussion, critical thinking

Qrup işi, öyrəncilərin qruplar şəklində bir tapşırıq və ya fəaliyyət üzərində birlikdə işləməsidir. Bu növ fəaliyyət fərdi və ya cüt iş ilə müqayisə edilə bilər. Üçlü öyrənənlər, ikiyə ayrılmış sinif və açıq sinif qrup işinə nümunədir. Qrup işi tələbələrin eyni tapşırıq üzərində birgə işlədiyi öyrənmə təcrübələrinə aiddir. Qrup işi həmyaşdqların öyrənilməsi və öyrədilməsi vasitəsilə müsbət və cəlbedici öyrənmə icması yaratmağa kömək edə bilər. Qrup işi tələbələrə ingilis dilində danışma, dinləmə, oxuma və yazma təcrübələri üçün geniş imkanlar yaradır. Bu, tələbələrə dil inkişafı üçün çox vacib olan real həyat söhbətlərində iştirak etməyə imkan verir.

Qrup işi tələbələri həvəsləndirmək, fəal öyrənməni təşviq etmək və əsas tənqidi düşünmə, ünsiyyət və qərar qəbulətmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün effektiv üsul ola bilər. Lakin diqqətli planlaşdırma və asanlaşdırma olmadan qrup işi tələbələri və müəllimləri məyus edə və vaxt itkisi kimi hiss edə bilər. Qrup işi tələbələrə məlumatın işlənməsi, problemlərin

qiymətləndirilməsi və həlli üçün vacib olan proses bacarıqları, eləcə də qruplar daxilində rollardan istifadə etməklə idarəetmə bacarıqları və qruplarının yekun cavabı ilə bağlı qərarların qəbul edilməsi variantlarının qiymətləndirilməsi ilə bağlı qiymətləndirmə bacarıqları ilə məşğul olmaq imkanı verir. Qrupların mövcudluğu əməkdaşlığa kömək edir, ünsiyyəti gücləndirir və sosial dəstək verir, təşkilati effektivliyə və işçilərin məmnunluğuna əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. İbtidai təhsil alanların meyli sinfə bütöv bir qrup kimi yanaşmaq və onların cütlük və ya kiçik qruplarda işləmək qabiliyyətini qiymətləndirməkdir. Hətta çox gənc öyrənənlər də öz öyrənmələrində müstəqil ola bilərlər və erkən istiqamətləndirilərək onların müstəqil və uğurlu dil öyrənənlərə çevrilmə ehtimalı daha yüksəkdir.

Qruplarla işin üstünlükləri aşağıdakılardır:

- Öyrənənlərə daha çox danışma vaxtı verir
- Dərsin tempini dəyişir
- Diqqəti müəllimdən götürür və tələbələrin üzərinə qoyur
- Qrupdakı hər kəslə əməkdaşlığa imkan verir
- Komanda məqsədinə çatdıqda onlara nailiyyət hissi verir

Qrup işi zamanı sinif üzərində nəzarəti itirə bilərsiniz. Başlamazdan əvvəl əllərinizlə vizual vaxt aşımı kimi bir siqnal qurun ki, onlar nə vaxt dayanacaqlarını bilsinlər. Onların dayanması üçün ucadan səsənmək olmaz, çünki onlar daha yüksək səsə qışqıracaqlar.

Müəllim hamını birdən dinləyə və onların nə dediyini eşitmək iqtidarında deyil. Bunun üçün üç nəfərdən ibarət qruplar yaradıb sonra rolları dəyişdirmək olar. Onlar dil mühiti

yaradır; müəllim isə sadəcə onların hazırladıqları dilin ingilis dili olduğuna əmin olmaq istəyir.

Eşidilən hər ana dilindəki sözün əyləncəli sistemi var monitor ayağa qalxmalı və sonra ayaqda qalmalıdır. Bütün monitorlar dayandıqda fəaliyyət dayanır. Bu, onlara ingilis dilindən mümkün qədər çox istifadə etmək və ilk dillərini mümkün qədər az istifadə etmək barədə məlumatlı olacaq. Qrup işi zamanı sinif çox səs-küylü olacaq. Onlar qışqırmadıqca bu yaxşıdır. Onları otağın müxtəlif yerlərinə köçürün ki, danışıqlarını eşitsinlər.

Bəs qrup işini necə qurmaq olar? Sinfi bölməzdən əvvəl proseduru tam izah etdiyinizə əmin olmalıyıq. Həmişə bir könüllünün köməyi ilə onların nə etməli olduqlarını nümayiş etdirək.

Onlardan bunu etməzdən əvvəl nə etməli olduqlarını (lazım olduqda öz ana dillərində) izah etmələrini xahiş edin. Tez bitirənlər üçün fəaliyyətləri hazırlayın – lakin əmin olun ki, onlar əvvəlcə tapşırığı düzgün yerinə yetirdilər və nə etməli olduqlarını səhv başa düşdükləri üçün erkən bitirmədilər. Uşaqların vaxt itirdiklərini hiss etməmələri üçün cüt işdən sonra rəy bildirməyi unutmayın. Onların işini bütöv bir qrup olaraq bölüşmək vacibdir, baxmayaraq ki, bu sistemə olmalıdır. Dəqiq vaxt məhdudluğu təyin edin.

Aşağıdakı fəaliyyət növləri qruplarda işlər üçün daha faydalı ola bilər.

İnformasiya boşluğu

Hər qrupa bir şəkil verin. Şəkillər təxminən eyni olmalıdır, hər bir şəkildə iki və ya üç element yoxdur. Şəkilləri bir-birinə göstərmədən itkin obyektləri təsvir etməlidirlər. Rəng, yer ön sözləri və böyük, kiçik və s. kimi sifətlərlə məşq edəcəklər. Sonra şəkillərini müqayisə edə bilərlər.

Plakatlar

Kateqoriyalara ayırmaq, oyuncaqların rənglərini və adlarını nəzərdən keçirmək üçün istifadə olunur. Daha kiçik yaşlı siniflərdə uşaqlar oyuncaqların şəkillərini tapıb, rəng və ya oyuncağın növünə görə qruplaşdırmaq və işlərini nümayiş etdirməklə məşğul ola bilərlər.

Əvvəlki müzakirələrə əsaslanaraq, bu nəticəyə gəlmək olar. İngilis dilinin xarici dil kimi qəbul olunduğu məktəblərdə siniflərdə ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqəni maksimum dərəcədə artırmaq üçün ingilis dili müəllimlərinin görməli olduğu söylərdən biri qrup işi formalaşdırmaqdır. Qrup işi sinifdə tələbələrin hədəf dili təcrübə edə biləcəyi bir sıra tapşırıqlar və ya fəaliyyətlər vasitəsilə həyata keçirilə bilməsi üçün ən yaxşı vasitədir.

Elvira Yusifova
Bakı dövlət Universiteti
doktorant
yusifovaelvira@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0007-3389-082X>

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ KONSTITUSIYA NƏZARƏTİNİN DOKTRİNAL YANAŞMALARI

Açar sözlər: konstitusiya nəzarəti, doktrinal yanaşmalar, Hüquqi dövlət, İnsan hüquqları və azadlıqları, Konstitusiya Məhkəməsi, global tendensiyalar, hüquqi müdafiə mexanizmləri, rəqəmsal dövr, qanunun aliliyi

Keywords: constitutional control, doctrinal approaches, Rule of Law, Human rights and freedoms, Constitutional Court, global trends, legal protection mechanisms, digital era, rule of law

Müxtəlif ölkələrdə konstitusiya nəzarətinə yanaşmalar fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Birinci Dünya müharibəsindən sonra Avropa məkanında konstitusiya nəzarətinin xüsusi bir modeli formalaşmışdır. Bu model, konstitusiya qanunlarının aliliyinin qorunması üçün xüsusi məhkəmə və ya kvaziməhkəmə orqanlarının yaradılması ilə xarakterizə olunur. Bu orqanlara konstitusiya məhkəmələri, konstitusiya məsləhət şuraları və bəzi müsəlman ölkələrində konstitusiya-dini nəzarət orqanları daxildir.

Avropa ölkələrində konstitusiya nəzarəti əsasən Konstitusiya məhkəmələri tərəfindən həyata keçirilir. Avstriya 1920-ci ildə belə bir xüsusi nəzarət orqanı təsis edən ilk Avropa ölkələrindən biridir. Avstriyanın Konstitusiya Məhkəməsi

dövlət orqanları arasında münaqişələr, dövlətlərarası və vətəndaş hüquqlarının pozulması ilə bağlı mübahisələr üzrə geniş səlahiyyətlərə malikdir. Bu model İtaliya, İspaniya, Almaniya və digər Qərbi Avropa ölkələrində də qəbul edilmişdir.

Müasir dövrdə bir çox ölkələrdə konstitusiya nəzarəti müxtəlif modellərlə inkişaf edir. Azərbaycanda konstitusiya nəzarəti, Konstitusiya Məhkəməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi konstitusiya qanunlarına uyğunluğun təmin edilməsində əsas rol oynayır. O, ölkədə qanunvericilik aktlarının konstitusiyaya uyğunluğu barədə qərarlar verir və dövlət orqanları arasında mübahisələri həll edir.

Azərbaycan Respublikasında konstitusiya nəzarətinin xüsusiyyətləri:

Mərkəzləşmiş model: Konstitusiya Məhkəməsi yalnız qanunların və hüquqi aktların konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlamaqla deyil, eyni zamanda qanunların tətbiqində yarana biləcək mübahisələri də həll etməklə məşğuldur.

Qanuni əsaslar: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və "Konstitusiya Məhkəməsi haqqında" qanun konstitusiya nəzarətinin əsas hüquqi çərçivəsini təmin edir. Bu qanun, Konstitusiya Məhkəməsinin səlahiyyətlərini, fəaliyyət prinsiplərini və digər hüquqi aktları müəyyənləşdirir.

Konstitusiya hüquqlarının qorunması: Konstitusiya Məhkəməsi, xüsusən insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasında vacib rol oynayır. Qanun pozuntuları ilə bağlı verilən şikayətlər əsasında məhkəmə qərarları çıxarılır və insan hüquqları təmin edilir.

Bu model, digər Qafqaz və postsovet ölkələrində də geniş yayılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkə-

məsi öz qərarları ilə hüquqi sistemdə konstitusionalizmin və qanunun aliliyinin təmin olunmasına töhfə verir.

Avropa və Azərbaycan Modelinin Əsas Xüsusiyyətləri

Avropa konstitusiyaya nəzarəti modeli bir neçə əsas xüsusiyyətə malikdir:

Mərkəzləşmiş Nəzarət və Xüsusi Orqanlar

Avropa modeli mərkəzləşdirilmişdir; burada xüsusi orqanlar (əsasən Konstitusiyaya məhkəmələri) konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirir. Bu orqanlar qanunların və normativ aktların konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlayır və onlara eksklüziv səlahiyyətlər verilmişdir. Bu sistemin tətbiqi Avstriyada başlamış və sonradan İtaliya, İspaniya, Almaniya kimi ölkələrdə qəbul edilmişdir.

Normativ və Hüquqi Tənzimləmələr

Avropa modelinə aid ölkələrdə konstitusiyaya nəzarəti üzrə xüsusi qanunvericilik mövcuddur. Məsələn, Almaniya Federativ Respublikasının Konstitusiyasında konstitusiyaya nəzarətinə dair çoxsaylı normativ tələblər mövcuddur. Azərbaycan Respublikasında da "Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında" qanunla Konstitusiyaya Məhkəməsinin fəaliyyət prinsipləri və səlahiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

İnsan Hüquqlarının Qorunması

Avropa modelinin bir mühüm cəhəti insan hüquqları ilə bağlı konstitusiyaya nəzarətini gücləndirməsidir. Konstitusiyaya Məhkəmələri, həm milli, həm də beynəlxalq hüquqi öhdəliklərə uyğun olaraq, vətəndaşların hüquqlarını qorumağa və qanun pozuntularına qarşı müdaxilə etməyə səlahiyyətlidir. Azərbaycan Konstitusiyaya Məhkəməsi də insan hüquqlarının qorunması sahəsində mühüm rol oynayır, konstitusiyaya qanunvericiliyinə uyğun olaraq bu hüquqların qorunmasını təmin edir.

Azərbaycan Respublikasında Konstitusiyaya Nəzarətinin İxtisaslaşması

Azərbaycan Respublikasında Konstitusiyaya Məhkəməsi, məhkəmə-hüquq sisteminin mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Onun fəaliyyətində aşağıdakı xüsusiyyətlər diqqətə layiqdir:

Mübahisələrin Həlli və Şikayət Hüququ

Konstitusiyaya Məhkəməsi, dövlət orqanları arasında səlahiyyət mübahisələrini həll edir və vətəndaşların konstitusiyaya hüquqlarının pozulması ilə bağlı şikayətlərini araşdırır. Bu proses vətəndaşların hüquq sisteminə etimadını artırır və hüquqi dövlətin inkişafına dəstək olur.

Abstrakt və Konkret Nəzarət

Konstitusiyaya nəzarəti müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Azərbaycan Konstitusiyaya Məhkəməsi həm konkret hallarda qanun pozuntularını araşdırır, həm də bəzi hallarda dövlət orqanlarının və qanunvericilik aktlarının konstitusiyaya uyğunluğunu abstrakt olaraq yoxlaya bilər.

Səlahiyyətlərin Genişlənməsi və Hüquqi Qüvvə

Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları son məhkəmə instansiyası kimi qəbul edilir və onların hüquqi qüvvəsi digər orqanlar üçün məcburi xarakter daşıyır. Bu da məhkəmənin hüquq sistemindəki mövqeyini gücləndirir və hüquqi aktların konstitusiyaya uyğunluğunun təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasında Konstitusiyaya Məhkəməsi, insan hüquqları və qanunun aliliyi prinsiplərinə əsaslanan hüquqi dövlətin təmin olunmasında önəmli yer tutur. Konstitusiyaya nəzarəti modelinin tətbiqi hüquq sistemində konstitusionalizmin möhkəmlənməsinə kömək edir və ölkədə demokratik prinsiplərin qorunmasını təmin edir.

Teybə Xəlilova
Bakı Dövlət Universiteti
dissertant
teyba.xalilova@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0007-8053-3833>

GƏNCLƏRİN SOSIAL-PSIXOLOJİ ADAPTASIYA PROBLEMİ

Açar sözlər: gənc, psixologiya, sosial-psixoloji, adaptasiya, yaş qrupu

Keywords: youth, psychology, social-psychological, adaptation, age group

Gənclik cəmiyyətin gələcəyidir, onun sabahıdır. Gəncliyin indiki və gələcək həyat qabiliyyəti, onun siması, dünyagörüşü, sağlamlığı, məhsuldar mövcudluğa hazır olması cəmiyyətin inkişafından asılıdır. Gəncin ölkənin və cəmiyyətin müasir həyatına daxil olması ilə ifadə olunan gənclərin sosiallaşması çox vacibdir. Müasir cəmiyyətin mövcud problemləri gənclərin inkişafının bütün sahələrinə birbaşa təsir göstərir. İnsan öz inkişafının hər mərhələsində uyğunlaşma çətinlikləri ilə üzləşir. Uyğunlaşma problemi gənc yaşda ən aktual olan problemdir. Gənclərin sosial adaptasiya mexanizmi mürəkkəb, çoxsəviyyəli bir strukturu özündə ehtiva edir. Həyatın bütün sahələrinin qlobal transformasiyası şəraitində gənclər tez-tez sosial vəziyyətini dəyişmək məcburiyyətində qalır və onun ehtiyaclarına və imkanlarına tam uyğun olmayan sosial rolları mənimsəməli və funksiyaları yerinə yetirməli olur. Gənclərin sosial adaptasiyası çoxcəhətli, mürəkkəb, kombinə olunmuş bir prosesdir. Ədəbiyyatda sosial-psixoloji adaptasiya «şəxsin sosial mühitə daxil

olması prosesi, bu mühitdə orientasiya, qarşılıqlı təsir zamanı yaranan problemlərin dərk edilməsi və onların həlli yollarının tapılması, mövcud şəraitdə fəaliyyət üçün ən uyğun strategiyanın seçilməsi və bununla öz maraqları, ehtiyacları və imkanları ilə sosial mühit arasında uyğunluğun əldə edilməsi» kimi başa düşülür (Lupandin, 2011).

Şəxsin sosial-psixoloji adaptasiyası dinamik bir proses kimi başa düşülür ki, bu da şəxsiyyət və sosial mühit arasındakı münasibətlərin elə bir vəziyyətinə gətirib çıxarır ki, gənc uzunmüddətli xarici və daxili konfliktlər olmadan öz aparıcı fəaliyyətini məhsuldar şəkildə yerinə yetirir, əsas sosial tələbatlarını ödəyir, ona nümunəvi qrup tərəfindən irəli sürülən rol gözləntilərinə qarşı konstruktiv mövqe tutur, özünü reallaşdırma və şəxsi potensialını effektiv ifadə etmə vəziyyətlərini yaşayır. Bu prosesin uğurlu gedişi ilk növbədə uyğunlaşan şəxsiyyətin psixoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır, onların arasında şəxsi inkişaf və böyümə potensialını ehtiva edən xüsusiyyətlər – yəni şəxsi adaptasiya potensialı – ən böyük əhəmiyyətə malikdir.

"Sosial adaptasiya" anlayışının müəyyən edilməsində müxtəlif baxışlar mövcuddur. Bu anlayışın məzmununun müəyyən edilməsində əsas məqam adaptasiya prosesinin mahiyyətidir, yəni insanın dəyişən mühit şəraitinə harmonik uyğunlaşma vasitəsilə sağ qalma problemi (Belinskaya, Tikhomandritskaya, 2013).

Ədalətli olar ki, sosial adaptasiya üzrə ən intensiv tədqiqatların əsasən sosiologiya sahəsində aparıldığını qeyd edək (E. Dürkqeym, T. Parsons, E. Toffler, P. Ştompka, R. Merton, V. Korel, M.V. Romm, D.V. Olşanski və b.). Bu tədqiqatlarda həm sabit, həm də dəyişən cəmiyyət şəraitində sosial

adaptasiya mexanizmlərinin fəaliyyəti ilə bağlı məsələlər mühüm yer tutur.

V.A. Markov adaptasiyanın prosesual və nəticəvi tərəflərini vahid sistemdə birləşdirən təsnifat sistemi qurmuşdur (Markov, 1977). Bu təsnifatda adaptasiya formaları qarşılıqlı əlaqəli meyarlar sistemi vasitəsilə nəzərdən keçirilir. O, adaptasiya formalarının təsnifatı üçün bir sıra əsaslar təklif edir:

1. Mövcudluq sahəsinə görə: a) bioloji, b) sosial, c) texniki;
2. Adaptasiya üsuluna görə: a) mühitə passiv uyğunlaşma, b) “rahat mühit” axtarışı, c) mühitin dəyişdirilməsi;
3. Adaptasiya obyektinə görə: a) xarici, b) daxili, c) sistem daxili;
4. Münasibətlərin strukturuna görə: a) birtərəfli, b) ikitərəfli, c) çoxtərəfli;
5. Tənzimlənmə dərəcəsinə görə: a) təsadüfi, b) müntəzəm;
6. Prosesin dərinliyinə görə: a) struktur, b) funksional;
7. İyerarxik səviyyələrə görə;
8. Mənəvi dəyərinə görə: a) pozitiv, b) neqativ;
9. Vaxt əlaqəsinə görə: a) indiki (prezentativ), b) proqnostik;
10. Etibarlılığına görə: a) təbii, b) oyun xarakterli.

Bu təsnifatda adaptasiyanın bioloji, sosial və texniki mövcudluq sahələrində kompleks tipologiyasının qurulmasına cəhd göstərilmişdir. Gənclərin adaptasiya tipologiyasının əsaslandırılması və işlənilib hazırlanması əhəmiyyətlidir, çünki mövcud adaptasiya tipləri adaptasiyanın müxtəlif tərəfləri arasındakı daxili əlaqələri əks etdirəcək, həmçinin adaptasiya normasını göstərəcəkdir. Adaptasiya norması dedikdə, yalnız konkret uyğunlaşma şəraitində optimal sağ qalmanı təmin edən və effektivliyi sübut olunmuş ümumi reaksiya normasının bir hissəsi başa düşülür.

Ədəbiyyat

1. Belinskaya, E. P., Tikhomandritskaya, O. A. (2013). Problemy sotsializatsii. Istoriya i sovremennost. M.: MPSI.
2. Markov, V. A. (1977). Klassifikatsiya adaptivnykh form / Kibernetika i filosofiya. Riga: Zinatne.
3. Lupandin, V. N. (2011). Sotsiologiya molodezhi: Uchebnoe posobie. Orel.

Türkan Cəlilova
Gəncə Dövlət Universiteti
dissertant
calilovat@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-4186-5022>

İCTİMAİ KOMMUNİKASIYA SƏNƏDLƏRİ

Açar sözlər: ictimai kommunikasiya, press-revizlər, informasiya, konsepsiya, təklif

Keywords: public communication, press releases, information, concept, proposal

İctimaiyyətlə Əlaqələr sahəsində istənilən fəaliyyət, hansı sahədə həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, tamamilə müəyyən peşəkar İƏ sənədlərinə əsaslanır. İƏ sənədlərinin iki böyük qrupu var: daxili və xarici. Daxili İƏ sənədlərinə strateji və operativ İƏ fəaliyyətlərinin təşkilati əsaslarını (İƏ konsepsiyaları, İƏ təklifləri, büdcələr və s.) müəyyən edən bütün material dəsti daxildir. Xarici İƏ sənədləri İƏ fəaliyyətinin məhsulu kimi çıxış edən bütün sənədlərdir - press-revizlər, press dəstlər, illik hesabatlar, broşürlər. Çap olunmuş söz təşkilat və onun hədəf auditoriyası arasında qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq üçün universal vasitə kimi çıxış edir. Hətta səhmdarların illik yığıncağı və mətbuat konfransı kimi şəxsi görüşlər də müvafiq İƏ sənədləri - illik hesabat və mətbuat dəsti ilə dəstəklənir. İƏ sənədləri təşkilatın hədəf auditoriyasına çatdırmaq istədiyi bütün lazımi məlumatları ehtiva edir. Və bu halda çap sözü iki əsas vəzifəni yerinə yetirir: məlumatlandırmaq və inandırmaq.

Ayrı-ayrı İƏ sənədlərinin hazırlanmasının mənası və metodunun təhlilinə keçməzdən əvvəl bu və ya digər İƏ materialının hazırlanması dövrü ilə bağlı bir sıra ümumi şərtlər vermək lazımdır. Hər hansı bir iş aşağıdakı məqamların təsviri ilə başlayır:

- planlaşdırılan materialın mövzusu (yeni məhsul haqqında məlumat, səhmdarların növbəti yığıncağı haqqında xəbərlər, işçilər üçün mesaj və s.);

- əsas ideyalar - materialın əsas ideyalarının formalaşmış ideyası;

- gələcək materialın həcmi və formatı (press-reviz, broşür, illik hesabat və s.);

- materialın hədəfi, məqsədi (məlumat vermək, inandırmaq, xatırlatmaq);

- hədəf auditoriya (evdar qadınlar, iş adamları, uşaqlar, səhmdarlar və s.); hədəf auditoriyanın növü mesajın ötürülməsinin forma və vasitələrini müəyyən edir;

- vaxt çərçivələri, hazır materialın təqdim edilməsi üçün son tarix.

Bu məqamları başa düşmək və təsvir etmək bu və ya digər İƏ materialının yazılmasını xeyli asanlaşdırma biləcək zəruri ilkin işdir.

Mövcud xarici İƏ sənədlərinin bütün dəstini üç əsas qrupa bölmək olar. Bu halda, bu təsnifatın əsasını İƏ materialının yönəldiyi hədəf auditoriyası təşkil edəcəkdir. Məsələn, ilk növbədə media nümayəndələrinə yönəlmiş bir neçə ictimaiyyətə əlaqələr sənədini olduqca aydın şəkildə xarakterizə edə bilərsiniz: press-reviz, press-kit. Müştərilər və tərəfdaşlarla ünsiyyətdə broşuralar, flayerlər və digər çap məhsulları xüsusi yer tutur. İşçilər və daxili auditoriya ilə əlverişli əlaqələr yaratmaq üçün təşkilatlar korporativ nəşrdən, xəbər məktubundan

istifadə edirlər. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bir anda bir neçə hədəf auditoriyaya yönəlmiş İƏ sənədləri var. Məsələn, illik hesabat həm tərəfdaşlar və müştərilər, həm də təşkilat daxilində jurnalistlər və işçilər üçün nəzərdə tutulub. Bununla belə, mövcud İƏ materiallarının yönəldiyi auditoriyaya görə bölünməsi onları sistemləşdirməyə və İƏ sənədlərinin hazırlanmasında müəyyən xüsusiyyətləri müəyyən etməyə imkan verir.

Əsas suallardan biri xəbər nədir və sadə informasiyanı necə xəbər etmək olar. Xəbər yoxdursa, press-reliz üzərində işləmək əvvəldən mənasız olur. Xəbərlərin mahiyyətinin yanlış anlaşılması jurnalistlərin öz işlərində istifadə etmədikləri çoxlu sayda qeyri-informativ press-relizlər almasına səbəb olur. Sadə məlumat aşağıdakı xüsusiyyətlərdən bəzilərinə cavab verdikdə xəbərə çevrilir:

Məlumat press-relizlərin göndərildiyi nəşrlərin oxucuları üçün maraqlı olmalıdır.

Məlumatda xəbər olmaq üçün yeni, maraqlı, qeyri-adi nəyinsə elementi olmalıdır.

Xəbərlər aktual olmalıdır. Məlumat "qaynar"dır, yoxsa köhnə problemə yeni baxış? Dünənki xəbərlərdən daha darıxdırıcı bir şey yoxdur.

Xəbərlər sosial əhəmiyyətli olmalıdır. Xəbərlər nəşrlərin oxucularına yaxındır mı? Məlumatı sosial əhəmiyyətli məsələ ilə əlaqələndirmək olarmı?

Məlumat insanlar tərəfindən yaradılır. Xəbərlər, bir qayda olaraq, fikir liderlərindən gələn məlumatdır.

İnformasiya bu xüsusiyyətlərdən bəzilərinə cavab verərsə, xəbərə çevriləcək və mediada istifadə olunacaq. İctimaiyyətlə Əlaqələr praktikasında elə bir vəziyyət yaranıb ki, press-relizdə xəbərlərin olmaması eyni mənbədən gələn digər materiallara qərəzli münasibət yaradır.

İlhamə Məmmədzadə
Bakı Dövlət Universiteti
dissertant
ilhama.19@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0002-6324-0629>

AZƏRBAYCAN HÜQUQ SİSTEMİNDƏ HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN CİNAYƏT MÜHAKİMƏ İCRAATINDA ROLU VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

***Açar sözlər:** hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyəti, hüquqi şəxslərin cinayət mühakimə icraatı, korporativ idarəetmə, nümayəndələrin məsuliyyəti, korporativ cinayət*

***Keywords:** Criminal liability of legal entities, criminal judicial process involving legal entities, corporate governance, responsibility of representatives, corporate crime*

Korporativ idarəetmənin inkişafı müasir dövrdə hüquqi şəxslərin hüquq sistemindəki rolunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir. Əvvəllər hüquqi şəxslərin müstəqil subyekt kimi tanınmasının əsas prinsiplərindən biri olan "korporasiyaların məsuliyyətinin yalnız mülkiyyətləri ilə məhdudlaşması və nümayəndələrinin məsuliyyət daşımaması" prinsipi, getdikcə öz əhəmiyyətini itirmişdir (Brickey, 1982, s. 393). Bu dəyişikliklər, hüquqi şəxslərin nümayəndələrinin subsidiar məsuliyyətinin yaranması ilə başlayaraq, inzibati və cinayət məsuliyyətinin qəbul olunmasına qədər irəliləmişdir. Bu prosesin hüquqi, doktrinal və praktiki aspektlərini araşdırmaq, hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasının müasir hüquq sistemindəki yerini daha yaxşı anlamağa imkan verir.

Ənənəvi hüquq nəzəriyyəsində, hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması mümkün sayılmırdı. Lakin, Beloqrits-Kotlyarevski kimi alimlər bu şərtlərin mövcud olduğunu vurğulamış və hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyətinə dair yeni yanaşmaların inkişafını təşviq etmişlər (Belogrits-Kotlyarevskiy, 1903, s. 625). Son onilliklərdə mütəşəkkil cinayətçilik və korrupsiya halları, "hüquqi şəxslər cinayət törədə bilməzlər" (*societas delinquere non potest*) maksimumunu yavaş-yavaş sıradan çıxarmışdır (Weigend, 2008). Bu kontekstdə, korporativ strukturların mürəkkəbliyi hüquqi şəxslərin cinayət hüququnun subyektivi kimi tanınmasını zəruri etmişdir. Fransa və digər Avropa ölkələri bu istiqamətdə addımlar ataraq korporativ cinayət məsuliyyətini qanunvericiliklərinə daxil etmiş, Almaniya isə bu məsuliyyəti rədd etmişdir (Weigend, 2008).

Azərbaycan Respublikası da 2016-cı ildə Cinayət-Prosessual Məcəlləyə daxil edilmiş "Hüquqi şəxs barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraat" fəslinə hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasını mümkün etmiş və korporativ hüquq pozuntularının daha effektiv həlli üçün hüquqi baza yaratmışdır.

Doktrinada hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyətinə dair vahid yanaşma mövcud deyil. Restriktiv modelə görə, hüquqi şəxs yalnız onun nümayəndələrinin və işçilərinin şirkətin xeyrinə törətdikləri cinayət əməllərinə görə məsuliyyət daşıyır; bu modeli Fransa, Estoniya, Latviya, Lüksemburq, Malta və Çexiya kimi ölkələr tətbiq edir. Digər tərəfdən, ekstensiv model hüquqi şəxsi daha yüksək vəzifəli şəxslərin davranışlarını birbaşa məsuliyyətli hesab edir; Belçika, Niderland, Sloveniya, Avstriya, Xorvatiya, İtaliya, Rumıniya və Slovakiya bu modeli qəbul etmişdir (Trandafir, 2021). A.R. Trandafir tərəfindən

irəli sürülən qarışıq model isə hər iki yanaşmanı birləşdirərək, hüquqi şəxsin məsuliyyətini rəhbər vəzifəli şəxslərin nəzarət və ya təftişinin olmaması şəraitində törədilmiş cinayət əməllərinə görə təmin edir. Bu modellərin müxtəlifliyi, hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyətinin təyin edilməsində elastiklik və uyğunlaşma imkanlarını genişləndirməklə yanaşı, eyni zamanda hüquqi sistemlər arasında fərqliliklərə səbəb olur.

Azərbaycan cinayət mühakimə icraatında hüquqi şəxslərin iştirakının müxtəlif tarixi mərhələlərdən keçmiş, bu müddət ərzində onların prosessual statusu tədricən aydın normalarda ifadə olunmuşdur. İlk dövrlərdə (1923–1960) hüquqi şəxslər formal olaraq cinayət prosesində yer alsada, onların müstəqil subyekt kimi qəbul olunmaması cinayət mühakimə icraatındakı rolunun faktiki məhdudluğuna gətirib çıxarmışdır. 1961–1990-cı illər ərzində mülki hüquq doktrinasının inkişafı ilə hüquqi şəxslərin statusunun möhkəmləndirilməsinə zəmin yaransa da, onların cinayət prosesində zərərcəkmiş, mülki iddiaçı və mülki cavabdeh kimi tamhüquqlu fəaliyyət göstərməsi hələ də mümkün deyildi. Müstəqillik dövründə, xüsusilə 2000-ci ildə qəbul edilmiş Cinayət-Prosessual Məcəllə və sonrakı dövrlərdə aparılan islahatlar, xüsusən 2016-cı ildə LVI-I fəslin əlavə edilməsi ilə, hüquqi şəxslərin cinayət mühakimə icraatında yalnız passiv iştirakçı deyil, həm də cinayət-hüquqi tədbirlərin subyekt kimi çıxış etməsinə şərait yaratdı. Bu addım beynəlxalq təcrübəyə və müasir cinayətkarlıq tendensiyalarına uyğunlaşmanı, korporativ subyektlərin məsuliyyət prinsipinin hüquqi mexanizmlərlə təmin edilməsini mümkün etdi.

Azərbaycan Cinayət-Prosessual Məcəlləsində hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsi istiqamətində müvafiq islahatlar aparılarsa da, hələ də cinayət mühakimə icraatında bu istiqamətdə boşluqlar qalmaqdadır. Mövcud

problemlərin aradan qaldırılması üçün aşağıdakı istiqamətlərdə islahatlar həyata keçirilməlidir (1):

1. Nümayəndələrin təyin olunmasında məhkəmə təsdiqi: Nümayəndələrin təyin olunmasında məhkəmə təsdiqi tələb olunmalı və təyin prosesinin konkret kriteriyalar əsasında həyata keçirilməsi təmin edilməlidir. Bu, nümayəndələrin obyektivliyini və keyfiyyətini artıracaqdır.

2. Mülki cavabdehlik: Cinayət-Prosessual Məcəllənin 93-cü maddəsinə hüquqi şəxslərin mülki cavabdeh ola biləcəyini açıq şəkildə göstərən müddə əlavə edilməlidir. Bu, hüquqi şəxslərin cinayət prosesindəki rolunu və zərərçəkmiş şəxslərin hüquqlarının daha səmərəli müdafiəsini təmin edəcəkdir.

3. Zərərin ödənilməsi: Hüquqi şəxslərin bəraət aldığı halda dəyən ziyanın ödənilməsi mexanizmi yaradılmalıdır. Bununla yanaşı, "işgüzar nüfuz" kateqoriyasının dəqiq definisiyası təmin edilməlidir. Həmçinin CPM-in 39.3-cü maddəsinə görə, bəzi hallarda cinayət təqibinin bəraətverici əsaslarla xitamı fiziki şəxslərin qanunsuz təqib nəticəsində yaranan ziyanın ödənilməsi hüququnun təmin edilməsinə imkan verir. Lakin, bu qanun yalnız fiziki şəxsləri əhatə edir və hüquqi şəxslər belə hallarda zərərin ödənilməsi üçün qanuni təminat tapa bilmirlər.

4. Dövlət müdafiəsi: "Cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında" Qanunda cinayət-hüquqi tədbirlər tətbiq olunan hüquqi şəxslərin nümayəndələrinin də dövlət müdafiəsi altına alınması nəzərdə tutulmalıdır. Bu, nümayəndələrin cinayət prosesində hüquqlarının müdafiəsi və təhlükəsizliyinin təmin olunmasına kömək edəcəkdir.

Beləliklə, Azərbaycan hüquq sistemində hüquqi şəxslərin cinayət mühakimə icraatında rolu tarixi inkişaf mərhələlərindən keçərək daha müstəqil və əhəmiyyətli bir mövqeyə yüksəlmişdir. Lakin, nümayəndələrin təyin olunması, mülki cavab-

dehlik, zərərin ödənilməsi və dövlət müdafiəsi kimi sahələrdə mövcud problemlər hələ də hüquqi şəxslərin prosesual təmsilçiliyinə mane olur. Təklif olunan islahatlar hüquqi şəxslərin cinayət prosesində daha effektiv və ədalətli şəkildə iştirakını təmin edəcək, eyni zamanda zərərçəkmiş şəxslərin hüquqlarının müdafiəsini gücləndirəcəkdir. Bu istiqamətdə atılacaq addımlar Azərbaycan hüquq sisteminin müasir tələblərə uyğunlaşmasına və hüquqi şəffaflığın artırılmasına mühüm töhfə verəcəkdir (2).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası. (1999). *Cinayət Məcəlləsi*.
2. Azərbaycan Respublikası. (2000). *Cinayət-Prosesual Məcəllə*. Bakı.
3. Belogrıts-Kotlyarevskiy, L. S. (1903). *Uchebnik ruskogo ugolovnogo prava: Obshchaya i osobennaya chast'*. Kiev, Peterburg, Khar'kov: Yuzhno-Russkoe Knigoizdatel'stvo F.A. Iogansona.
4. Brickey, K. F. (1982). *Corporate criminal accountability: A brief history and an observation*. Washington, DC.
5. Trandafir, A.-R. (2021). *Răspunderea penală a persoanei juridice*. Bucureşti: C.H. Beck.
6. Weigend, T. (2008). Societas delinquere non potest? A German perspective. *Journal of International Criminal Justice*, 6(5), 927-945.

Elnurə Quliyeva
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutu
dissertant
eq634061@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0000-1846-7475>

**XÜSUSİ TƏYİNATLI HƏRBİ MÜƏSSİSƏLƏRDƏ
XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ KEYFİYYƏTİNİN
YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ İNNOVATİV
TƏLİM METODLARININ ROLU**

Açar sözlər: səmərəlilik, layihə-əsaslı, oyun-əsaslı, kommunikativ yanaşma, fəal öyrənmə

Keywords: efficiency, project-based, game-based, communicative approaching, active learning

Gündən-günə inkişaf edən təhsil sahəsində xüsusi təyinatlı hərbi müəssisələrdə xarici dilin səmərəli öyrənilməsində innovativ təlim metodunun mahiyyəti və məqsədinin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusi təyinatlı hərbi müəssisələrdə xarici dillərin tədrisində innovativ təlim metodlarının əhəmiyyəti zabit və hərbi qulluqçuların peşəkar hazırlıq səviyyəsini yüksəltmək üçün vacib bir məqamdır. Müasir dünyamızda qlobal informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə bərabər, xarici dilləri səmərəli öyrənmək və ünsiyyət bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün ənənəvi üsullara alternativ olan yeni metodlar tələb olunur (Colpaert, 2006).

Bu metodların əsas məqsədi hərbi qulluqçuların xarici dil biliklərini inkişaf etdirmək, mümkün qədər öyrənmə müddətini qısa və sürətli şəkildə mənimsətmək və öyrənilən materialların

daha tez yadda qalmasını təmin etməkdir. Hərbi müəssisələrdə xarici dilin öyrədilməsində əsas məqsəd xarici missiyalara təhkim olunan hərbi qulluqçuları səriştəli və hərətərəfli bilikli yetişdirməkdir. Qlobal təhlükəsizlik və beynəlxalq münasibətlər sahəsində sürətli inkişaf dilin də sürətli inkişafına səbəb olmuşdur. Məhz bu səbəbdən ünsiyyət qurmaq bacarığı effektiv hərbi əməliyyatlar üçün əsasdır. Hərbi qulluqçular arasında xarici dil bilikləri yalnız müttəfiqlər, yerli əhali və koalisiya qüvvələri ilə birbaşa ünsiyyət üçün deyil, həm də kəşfiyyat, danışıqlar və münəqişələrin həlli üçün əhəmiyyətli bir vasitədir. Ənənəvi dil tədrisi metodları xarici dillərin tədrisində əhəmiyyətli olsa da, o hərbi şəraitdə sürətli dil mənimsəmə və praktik ünsiyyət bacarıqlarının tələb olunduğu spesifik, çox məqsədli tələbləri tam olaraq qarşılaya bilmir (Smith, 2019). Bu boşluq hərbi öyrənənlər arasında dil biliklərinin yadda saxlanması və təkmilləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş innovativ təlim metodlarının tətbiqini zəruri edir. Bu metodları mənimsəməklə hərbi müəssisələr şəxsi heyəti çoxdilli mühitdə səmərəli fəaliyyət göstərmək üçün daha yaxşı hazırlaşdıra bilər, bu səbəbdən də dili səliq bilmək bacarığı birbaşa xarici missiyada olan hərbiçinin uğuruna əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilər (Levy, & Stockwell, 2006).

Hərbi mühitin tələbləri mülki dil öyrənmə prosesindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Ənənəvi öyrənənlərdən fərqli olaraq hərbi sahədə təhsil alanlar çox vaxt məhdud öyrənmə müddəti, yüksək stres səviyyəsi və praktiki dil bacarıqlarını sürətlə əldə etmə ehtiyacı ilə üzləşirlər. Bundan əlavə hərbi təlimlərdə iştirak edən hərbiçilərdən aydın, qısa və dəqiq danışmaq tələb olunur. Hərbi dili bəzən də qısaltmalar dili (abbreviatura) də adlandırırlar. Ona görə də xarici dilin tədrisində bu sadalananlar proqramın bir hissəsi kimi inteqrasiya

olunmalıdır (Anderson, 2020). Bu sahədə innovativ təlim metodlarının tətbiqi vacibdir, çünki bu metodlar hərbi öyrənənlərin həm kognitiv çətinliklərini, həm də praktiki ehtiyaclarını nəzərə alaraq uyğunlaşdırılmış bir yanaşmanı təmin edir. Bu metodlar tədris prosesini daha praktik, interaktiv və şəxsə uyğun etmək üçün ənənəvi yanaşmalardan fərqli olaraq tələbə mərkəzli bir yanaşmanı təşviq edir. İnnovativ metodlar digər tərəfdən, xarici dillərin tədrisi zamanı hərbi təhsil alanlara daha çox fərdi yanaşma imkanı verir, onların dil öyrənmə prosesini əyləncəli və motivasiyaedici hala gətirir. Layihə əsaslı, oyun əsaslı, kommunikativ və texnologiya əsaslı metodlar bu yanaşmaların əsasını təşkil edir. Bu metodlar yalnız bilik ötürməkdən ibarət deyil, həm də gərgin və stresli mühitdə təhsil alan hərbi qulluqçuların yaradıcı və tənqidi düşüncə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə, onları aktiv şəkildə dərs prosesinə cəlb etməyə yönəlmişdir. Beləliklə, innovativ təlim metodları xarici dil tədrisində yeni imkanlar yaradır, tədrisin keyfiyyətini artıraraq müasir tədris tələblərinə uyğunlaşır (Dooly, 2008).

Ədəbiyyat

1. Anderson, T., Rivera-Vargas, P. (2020). *A critical look at educational technology from a distance education perspective*. Digital Education Review.
2. Colpaert, J. (2006). "Pedagogy-driven Design for Online Language Teaching and Learning." *CALICO Journal*, 23(3), 477-497.
3. Dooly, M. (2008). "Constructing Knowledge Together." In M. Dooly (Ed.), *Telecollaborative Language Learning* (21-45). Peter Lang.

Elmi Araşdırmalar XXII Beynəlxalq Elmi Konfrans
7 yanvar 2025 / 100-103
Scientific Researches XXII International Scientific Conference
7 january 2025 / 100-103
<https://doi.org/10.36719/2663-4619/2025/XXII>

4. Levy, M., & Stockwell, G. (2006). *CALL Dimensions: Options and Issues in Computer-Assisted Language Learning*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
5. Smith, K., & Hill, J. (2019). *Defining the Nature of Blended Learning through Its Depiction in Current Research*. Higher Education Research & Development, 38, 383-397.

Brilyant Cəfərli

AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət,
Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
dissertant

brilliant1cefer@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0008-4149-4293>

ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN MEMARLIĞININ İMHOTEPİ ƏCƏMİ NAXÇIVANI

Açar sözlər: tanrı, memarlıq, abidə, türbə, memar

Keywords: god, architecture, monument, tomb, architect

Bütün kainatın memarı Tanrı hesab olunur. Kainat bütövlükdə Tanrı tərəfindən yaradılmışdır. O hər bir varlığın - göyün, yerin, insanların, heyvanların, bitkilərin, canlı və cansız hər bir şeyin yaradıcısıdır. Tanrı baş memardır. Onun yaratdığı hər bir əsəri qüsursuzdur. Dünyaca məşhur memarlar da baş memar olan Allahın yaratdığı əsərləridir. Bu dahi memarlar tanrıları baş memar olan Allahdan göstəriş almışlar. Dahi memarlar inşa etdikləri əsərlərdə Allahın tələb etdiyi formaları, naxışları tətbiq edərək sanki Yaradana bu yolla ibadət etmişlər. Onlar inşa etdikləri memarlıq abidələrində kainatı təcəssüm etdirməyə çalışmışlar. Bu baxımdan Şərq memarlığı ən qədim mədəniyyət sahələrindən biri olmuşdur. Dünya sivilisasiyanın ilkin məskəni sayılan Misir Şərq memarlığının möhtəşəm mədəniyyət nümunələri ilə zəngin ən qədim ölkələrindəndir. Misir ərazisində hələ ən erkən dövrlərdən başlayaraq tikilmə texnikasına görə sirri hələ də tam olaraq açılmayan, gizli qalan mükəmməl memarlıq abidələri inşa edilmişdir. Qədim Misirdə memarlıq tanrısı hesab edilən İmhotep ilk ensiklopedist alim

hesab olunur. İmhotep qədim dövrə aid ilk memar, ixtiraçı alim, Misir təbabətinin banisi olmuşdur. Dahi memarın pilləli Coser ehramı göyə istiqamətlənmiş pillələri hesabına insanlarla Tanrı arasında əbədiyyət körpüsü rolunu oynamışdır.

Azərbaycan memarlığının tanrısı olan Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani də ensiklopedik biliyə malik olmuşdur. Belə ki, dahi memar riyaziyyat, cəbr, həndəsə, təsviri-incəsənət, astronomiya, tarix, fizika, kimya, estetika, təbiət, geologiya, mineralogiya, biologiya, tibb, fiziologiya, stilistika, mifologiya, fəlsəfə, akustika kimi bir çox elm sahələrinə dərinlənmiş və öz yaradıcılığında bütün bu elmləri vəhdəti-vücut, yəni tək varlıq hesab edilən Allah şəklinə ortaya çıxarmışdır. Bu qeyri-adi istedadına görə Əcəmini Orta əsr Azərbaycan memarlığının İmhotepi adlandırmaq tam yerinə düşər. Dərin təfəkkürə sahib memar inşa etdiyi əsərlərdə Şərq və Qərb memarlığının sintezini yaradaraq kainatı bütövlükdə bir əsərdə birləşdirmişdir. Əcəmi yaradıcılığında onluq prinsip çox mühüm rol oynayır. “İlahi mütənəsblik” və ya “Qızıl bölgü adlanan” bu mütənəsblik sistemi Allahın varlığının çox böyük göstəricisidir. Çevrənin on bərabər hissəyə bölünməsindən yaranan bu harmoniya qanunu Əcəmi Naxçıvaninin şedevr əsəri kimi tanınan Möminə Xatın məqbərəsinin bütövlükdə əsasını təşkil edir.

Tanrı kainatı harmoniya qanunları əsasında böyük qayda-qanunla yaratmışdır. Belə ki, O harmoniyanın ifadəçisidir. Tanrı hər şeyi cüt halda nizamlı şəkildə yaratmışdır. Məsələn, gecə ilə gündüz, xeyirlə şər, kişi ilə qadın kimi bir-birinə əks olan cütlükləri əmələ gətirmişdir. Bu cütlüklər bir-birinə zidd, həm də daimi vəhdət halında olmuşlar. Kainatda mövcud olan hər bir şey nizamlı formada harmoniya qanununa tabe olmuşdur. Dünya şöhrətli memarlar da yaratdıqları əsərlərdə bu nizamlılığı, qayda-qanunu, harmoniyanı qorumuşlar. Memarlıq

sahəsində harmoniya qanunları öz təcürbi həllini tapmışdır. Azərbaycan memarlığının dühası Əcəmi Naxçıvaninin inşa etdiyi əsərlərdə əsas rol oynayan harmoniya qanunları Tanrının kainatı yaratdığı nizam-intizamın təcəssümüdür.

Dahi Şərq ensiklopedisti Əcəmi Naxçıvaninin layihələri əsasında çoxlu sayda memarlıq abidələri inşa olunsa da, bu abidələrdən yalnız iki türbə günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Memarlıqda türbələr Allahın xəlq etdiyi təbiətin insan əli ilə düzəltdiyi əsərlər olmuşdur. Dini tikililərə aid olan bu memarlıq abidələri göylə yerin, Allahla insanın, ümumilikdə dini olanla dünyəvi olanın mənəvi cəhətdən vəhdətini ifadə etmişdir. Əcəmi Naxçıvani bu dini tikililəri inşa etməklə sanki kainatın memarı olan Allaha özünü sübut etməyə çalışmış, yaratdığı əsərləri Allaha təqdim etməkdən məmnunluq hissi duymuşdur. Əcəmi Naxçıvani inşa etdiyi memarlıq abidələri üzərində piramidaşəkilli günbəzlərə üstünlük vermişdir. Mifik təfəkkürə görə günbəzlər yerin üst qatı olan göyü simvolizə edir. Dahi Əcəminin tətbiq etdiyi bu memarlıq elementləri də Tanrıya yaxınlıq səviyyəsini göstərmişdir. Günbəzlərin ən uca nöqtələri Allahı simvolizə etmişdir.

Əcəminin inşa etdiyi əsərlər üzərində həkk olunan incə, zərif naxışlar Allahın hikmətinin göstəricisi hesab olunur. Səthlər üzərində əks olunan hər bir həndəsi və nəbati ornament insanla Allah, fani dünya ilə axirət dünyası arasındakı əbədi vəhdəti ifadə etmişdir. Həkk olunan həndəsi ornamentlər Allahın böyüklüyünün, əbədiliyinin göstəricisi olmuşdur. Bu abidələr üzərindəki astral ornamentlər qədim türk mifologiyasında Tanrı sözünün deyiliş formalarından biri olan Tenqrinin, yəni səma tanrısının işarələridir. Günəşin və ayın simvolu sayılan dairə ornamentləri Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında xüsusi rol oynayır. Əcəmi Naxçıvaninin inşa etdiyi memarlıq

abidələri üzərində dairə ornamentləri, dairə formasında medalyonlar həkk olunmuşdur. Mərkəzində nöqtə qoyulan dairə hələ ən qədim Misir heroqlifləri arasında mövcud olmuşdur. O dövrdə bu ornamentin simvolik mənası Allah, günəş, ay demək imiş. Dairə ornamentində mənəvi cəhətdən Allaha qovuşma konsepsiyası yatır. Bu da Əcəmi yaradıcılığında təsəvvüf mənəvi cərəyanını əks etdirir. Əcəmi Naxçıvanının yaratdığı memarlıq abidələrinin müxtəlif hissələrində işlənən ornamentlərin içərisində ərəb əlifbasının kvadrat forması olan kufi xətti ilə çox sayda “Allah” kəlməsi həkk olunmuşdur.

Ülviyyə Yusubova
Azərbaycan İdman Akademiyası
dissertant
ulviya09081974@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0004-1139-9309>

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TARİXİ NUMERATİVLƏR

Açar sözlər: numerativ sözlər, tarixi faktlar, say, isim, qədim türk abidələri

Keywords: Numeral words, historical facts, number, noun, ancient Turkish monuments

Numerativlər sayla isim arasında işlənir və xüsusi mövqə qazanır.

Azərbaycan dilində numerativliyin həm tarixi, həm də müasir sistemi dil və düşüncənin uzun sürən inkişafı prosesində tədricən formalaşmışdır.

Ölçü, həcm və s. anlayışları bildirən bu sözlərin əmələ gəlmə tarixi də qədimdir.

“Qurani-Kərim” mətnlərində belə sözlər işlək olmuşdur: bir parça ət (“Qurani-Kərim, 22-ci, “Əl-Həcc” surəsi, 5-ci ayə).

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində numerativlər saydan sonra gələrək onların mənasını dəqiqləşdirir, sayla aid olduğu isim və feil arasında müxtəlif qrammatik əlaqə yaradır: kata//kat, yolu, bağ, ülüg (Məmmədov, 1981, s. 563).

Qədim abidələrdə numerativlər, təbiidir ki, müasir türk dillərindəki səviyyədə işlənməmişdir. Müasir türk dillərindən fərqli olaraq, Orxon-Yenisey abidələrində numerativ sözlər tək-cə miqdar sayları ilə birlikdə işlənməmişdir.

Tarixi numerativlər ayrı-ayrı türk dillərində də müqayisə üçün əsaslı faktlar verir: arşın, batman, poçik, totam, kat, tınar, atım, oya, çuval, çanak və s. (Kazımov, 2017, s. 512).

Numerativlərdə daha çox qədim türkdilli abidələrdə rast gəlmək olur: jol (dəfə), naubat (dəfə), qaşiq (3 qaşiq şərbət), karrat (dəfə) və s. (Isakova, 2000, s. 16)

Mahmud Kaşğarının “Divanı”nda istifadə olunmuş numerativlər: bir öpüm mün (bir qurtum şirba), bir orum ot (bir çəngə ot, bir xorum ot), bir əkim yer və s. (Kazımov, 2014, s. 149-150).

“Qədim türk lüğəti”ndə numerativlər ən çox uzunluq ölçüsü olaraq işlənmişdir: tigma dərvəzədin jana bir dərvəzəgə bir yığaclıq jer erdi (Drevneturskiy slovar, 1996, s. 265).

Faktlar göstərir ki, numerativlərin türk dillərində əmələ gəlmə tarixi qədimdir: bir bölük atlı (“Kitabi-Dədə Qorqud”. 2015), bir gəz səbəb (M.Füzuli. 2019) və s.

Onu da qeyd edək ki, miqdar sayları ilə isimlər arasında keyfiyyət, əlamət, rəng və s. sifətlər də işlənir ki, bu zaman saylar isimlərin yox, bu cür sözlərin kəmiyyətini təyin etdikdən sonra onunla birlikdə ismin miqdarını ifadə edir: beş metr parça, bir litr su və s.

Beləliklə, Azərbaycan dilində həm tarixi, həm də bu gün işlənən numerativlər nitq formulu kimi diskursiv funksiyaları da yerinə yetirir, adresatın fikir və reaksiyalarını doğurur.

Ədəbiyyat

1. Drevneturskiy slovar. (1996). Leningrad. «Nauka», 676.
2. Isakova, A. R. (2000). Ispolzovaniye numerativov v turko-yazıchnom pamyatnike XIV veka. Kısas Al-Anbuya. N.V.Rabguzi. Jurnal «Vestnik» Chuvashskogo Universiteta. Cheboksari, №4, 16.
3. Kazımov, S. (2014). Mahmud Kaşğarının “Divan”ı və çağdaş türk dilləri. Bakı: «Elm və təhsil», 224.
4. Kazımov, S. (2017). Müasir türk dillərinin müqayisəli morfologiyası. Bakı: «Elm», 512 s.
5. Qurani-Kərim.
6. Məmmədov, Y. (1981). Orxon-Yenisey abidələrində adlar. II c., Bakı, 110.

Lalə Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
lale_memmedova95@bk.ru
<https://orcid.org/0009-0004-0683-7191>

İNKLÜZİV TƏHSİLDƏ MÜƏLLİMİN REFLEKTİV FƏALİYYƏTİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

***Açar sözlər:** inklüziv təlim, təhsil, müəllim fəaliyyəti, özünürefleksiya, üsullar*

***Keywords:** inclusive training, education, teacher activity, self-reflection, methods*

Refleksiya təlim prosesinin refleksiyası biliklərin mənimsənilməsinin bütün mərhələlərini təhlil etməyə və dərindən başa düşməyə imkan verən başlıca mexanizmlərdən biridir. Refleksiya dərs prosesində şagirdə və eləcə də müəllimə öyrənmənin nə dərəcədə uğurlu olmasını göstərən amildir. Buna görə də təlim mühitini düzgün qurmaq və daha yaxşı nəticələr əldə etmək üçün müəllimin refleksiv xarakterə malik olması mühüm məsələlərdən biridir. Müəllim fəaliyyətinin refleksiyası, müəllimin öz tədris praktikasını dəyərləndirməsi, düşünməsi və inkişaf etdirilməsi prosesini ifadə edir. Bu, müəllimin tədris prosesində qarşılaşdığı çətinlikləri, uğurları, tələbələrin inkişafını və öz peşəkar bacarıqlarını nəzərdən keçirməyi əhatə edir. Müəllim refleksiyası, tədris metodlarının və yanaşmalarının effektivliyini qiymətləndirməyə kömək edir və müəllimə öz fəaliyyətində daha yaxşı nəticələr əldə etmək üçün yeni yollar axtarmağa şərait yaradır. Refleksiya etməklə **müəllim** (Məktəbəhazırlıq qruplarında inklüziv təlimin təşkili. (Müəllimlər üçün metodik vəsait), 2021):

- Planlaşdırdığı dərsin nə dərəcədə uğurlu olduğunu;
- Təlim məqsədini nə dərəcədə reallaşdırdığını;
- Fəaliyyətlərin nə dərəcədə effektiv olduğunu;
- Qiymətləndirmə üsul və vasitələrinin nə dərəcədə effektiv olduğunu;
- Şagirdlərin dərəcəyə cəlb olunma səviyyəsini;
- Hansı şagirdlərin mövzunu nə dərəcədə mənimsədiklərini;
- Şagirdlərin maraq və ehtiyaclarını;
- Gələcək üçün dərsi planlaşdırarkən nələrə diqqət yetirmək lazım olduğunu müəyyən edə biləcək (Ağayeva, 1999).

Hər bir müəllim öz-özünə sual verməlidir ki, onun zəif və güclü tərəfləri nədən ibarətdir, onun tərəfindən planlaşdırılmış və həyata keçirilmiş hansı fəallıq nailiyyətlidir və ya nailiyyətsiz, bir sözlə: nə necə təsir göstərir? Onun güclü tərəfi nədədir? Öz pedaqoji təcrübəsində nəyi yaxşılaşdırmalıdır və necə? Qeyd olunan suallara əsasən müəllimin sinif otağındakı fəaliyyəti refleksiya etmək üçün müxtəlif üsulları mövcuddur. Fəaliyyəti yaxşılaşdırmaq üçün müəllimin **özünürefleksiya üsulları** aşağıdakılardır:

Fərdi refleksiya - fəaliyyətiniz barədə düşünmək. Müəllim öz peşəkar tələblərini analiz edir və onun əsasında ən azı birillik fərdi iş planını tərtib edir, hansında müəllim tərəfindən peşəkar inkişaf məqsədilə həyata keçirilən fəallıqlar əks olunurlar. Hər dərslərin sonunda müəllim ötən il ərzində özü tərəfindən həyata keçirilən peşəkar işi qiymətləndirir. Əldə edilən təcrübə və analiz nəticələrini növbəti dərslər üçün öz-özünüqiymətləndirmə anketini doldurduqda və fərdi iş planını işləyib hazırladıqda nəzərə alır (İnklüziv təhsil üzrə müəllim inkişaf proqramları, 2019).

Həmkar müşahidəsi - iş yoldaşlarımızdan biri sinif otağına gələrək dərs barədə məlumat toplayır. Məqsəd qiymətləndirmək deyil, bir-birimizdən öyrənməkdir. Daha sonra müşahidənin nəticələri müzakirə olunur.

Dərslərin qeydə alınması - Dərslər video və ya audio qeydiyyata alınır. Bu, refleksiya üçün çox faydalı informasiyanı təmin edə bilər. Bəzən müəllim sinifdə baş verənlərdən xəbərdar olmur və ya diqqətindən qaçırır. Video və ya audio yazıları ortaqların refleksiyası və öyrənməsi üçün həmkarlarla paylaşmaq olar.

Şagirdlərin rəyi - Şagirdlərdən sinif otağında baş verənlər barədə düşüncələrini soruşun. Onların fikirləri və nəzər nöqtələri fərqli ola bilər. Şagirdlərin fikrini sadəcə anketlər və ya öyrənmə gündəlikləri vasitəsilə aşkarlamaq olar. Bu, eyni zamanda şagirdlərə müşahidə aparmaq, refleksiya etmək və müsbət rəy vermək təcrübəsi qazandıracaq (İnküziv siniflərdə təlimin təşkili, 2018).

Unutmaq lazım deyil ki, refleksiya özünüqiymətləndirmə prosesinin sonu deyil, əvvəlidir. Reflektiv bacarıqlar onun əhəmiyyətini dərk etməklə başlayır, başa düşülür ki, bu bacarıqlar məqsədyönlü peşəkar yüksəlişin səmərəli mexanizmlərindən biridir. Bu refleksiya prosesi həmçinin müəllimə öz fəaliyyətinin peşəkar inkişafını izləməyə və gələcəkdə daha effektiv tədris metodları inkişaf etdirməyə imkan verir.

Müəllim fəaliyyətinin refleksiyasının əsas aspektlərini aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

1. Özünüqiymətvərmə: Müəllim öz tədris fəaliyyətini obyektiv şəkildə dəyərləndirir, nəyin yaxşı getdiyini və nəyin təkmilləşdirilməli olduğunu müəyyən edir.

2. Tələbə reaksiyaları: Müəllim tələbələrin reaksiyalarını, onların dərslərə necə yanaşdıqlarını və hansı sahələrdə çətinlik

çəkdiklərini təhlil edir. Bu, tədris metodlarının və dərs planlarının təsirini ölçməyə kömək edir.

3. Peşəkar inkişaf: Müəllim refleksiya həminin peşəkar inkişaf üçün vacibdir. Müəllim, tədris metodlarını yeniləyərək və yeni pedaqoji yanaşmalar tətbiq edərək öz peşəkar bacarıqlarını artırmağa çalışır.

4. Dərsin məqsədləri və nəticələri: Müəllim dərslərin məqsədlərinin necə yerinə yetirildiyini, dərslə müəyyən edilmiş nəticələrin əldə olunub-olunmadığını analiz edir.

5. Emosional vəziyyət: Müəllim öz emosional vəziyyətini də nəzərdən keçirir. Çünki müəllimin emosional vəziyyəti tədris mühitinə və tələbələrin motivasiyasına təsir edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva, T. H., Əliyeva, S. M. (1999). Loqopediyanın nəzəri-praktik məsələləri. Maarif.
2. İnküziv siniflərdə təlimin təşkili. (2018). Oxu materialı. TİPİİ.
3. İnküziv təhsil üzrə müəllim inkişaf proqramları. (2019). RİİB, UNİCEF.
4. Məktəbəhazırlıq qruplarında inküziv təlimin təşkili. (Müəllimlər üçün metodik vəsait). (2021). ARTİ.

Peri Ahmadova
Azerbaijan State Pedagogical University
Foreign Languages Center
peri-ahmadova@rambler.ru
<https://orcid.org/0009-0002-0952-9085>

GRAMMATICAL INNOVATIONS IN CONVERSATIONAL DISCOURSE

Keywords: *grammatical innovations, creative grammar, grammatical category, gender category, expressiveness, spoken discourse*

Açar sözlər: *qrammatik yeniliklər, yaradıcı qrammatika, qrammatik kateqoriya, cins kateqoriyası, ekspressivlik, danışiq diskursu*

The acceleration of deep processes in language, which are reflected in linguistic creativity, is due to both political realities and the intensity of interlingual communications, the rapid development of electronic media, the peculiarities of the language of the media, advertising, the popularity of spontaneous, improvised speech among representatives of various social strata, linguistic experiments in the field of literature, etc. As M. N. Epstein notes, this leads to a significant increase in the lexical units used by the language, as well as to the activation of its grammatical resources - the expansion of the compatibility and functionality of linguistic units.

Freedom of linguistic creativity for an educated person is revealed, as Yu. S. Stepanov noted, "in the desire not to be completely normative and not to be incorrect." In this case, the

main thing for the speaker is such a subjective factor of the linguistic norm as linguistic taste, which also manifests itself in the careful introduction of "strong vocabulary", in the constant feeling of the subtlety of the boundaries of the permissible range. This desire - not to be completely normative - is noted in all types of speech, including colloquial, and, as the actual linguistic material shows, not only at the lexical level, but also in grammar.

In the field of linguistic research, grammatical phenomena are increasingly presented against the background of modern language processes, which are characterized by various kinds of innovations. This vector in grammatical science is determined by the fact that "grammar is not only an area of obligatory, prescribed by strict rules, compulsory; it is also a sphere that presupposes regular variation, which is determined both by the features of general categorical semantics and the stylistic (genre) nature of the text as a whole".

In modern linguistics, grammatical innovations are understood as a way of actualizing grammatical meanings, i.e. such uses of a grammatical form that make it structurally, semantically, aesthetically or pragmatically significant. According to the general opinion of researchers, the only sphere where part-of-speech and categorical meanings are actualized with a high degree of regularity is artistic speech. At the same time, the resources of grammatical expressiveness are realized most intensively and clearly in poetic language.

While agreeing with this statement, it should be noted that the latest research in the 21st century in the field of grammatical innovations is conditioned by the desire of its authors to correlate the achievements of modern theoretical grammar with living language processes and to present the

grammatical phenomena of the modern Russian language not only in the dynamics of language development, but also in the aspect of the speaker's speech activity.

This motivates the analysis of the use of morphological means of language in both fiction and other spheres and types of speech - newspaper and journalistic, popular science, epistolary, colloquial - in the aspect of the speaker's creative activity.

The understanding that "language lives and historically becomes here, in concrete speech communication, and not in an abstract linguistic system of language forms" determines the growing interest in colloquial speech as an object of linguistic research, in particular as an object of creative linguistics, an already established direction in Russian studies. The problem of studying the creativity of colloquial discourse is motivated by the fact that this phenomenon is an everyday, general occurrence, to one degree or another inherent to every native speaker.

Today, colloquial text is increasingly being analyzed as "creative," including from the point of view of grammar, since the speaker's focus is on familiar grammatical mechanisms, but in terms of their violation, intellectual or emotional assessment, interpretation, or metaphorization.

Linguists note the convergence in the grammatical study of colloquial and poetic speech, namely the high potential for grammatical variability as a common feature of colloquial and poetic speech. However, a difference is also formulated: in poetry, occasionalism is created with the necessary, given morphological properties, while in other cases such a goal may be absent or less obvious.

Thus, grammatical innovations begin to emerge from the “shadow” of creative abilities of word formation and vocabulary, receiving independent linguistic illumination based on the material of various discursive practices.

Leyla Meybullayeva

SDU nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci
leylanezerova89@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-0952-9085>

Ülviyyə İbrahimova

SDU nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci
ulviyye-1981@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0000-3015-2759>

“İRƏVAN ƏYALƏTİNİN KAMERAL DƏFTƏRİ”NDƏ QEYDƏ ALINMIŞ ANTROPONİMLƏRİN YARANMA MƏNBƏLƏRİ

Açar sözlər: antroponim, İrəvan, zoonim, yaranma yolları, fitonim

Keywords: anthroponym, Yerevan, zoonym, ways of formation, phytonym

Antroponimlər yaranma mənbələri rəngarəng olur. Antroponimik onomastik vahidlərdə “əsas” adın başlanğıcı deyil, adın əsasında hansı sözün dayanması əsasdır. Burada anlaşılan məna da həmin məna sayılmış olur. Məsələn, Şahlar adının əsasında “şah” sözü durur (Xuduyev, 2005).

Bəzən “şəxs adları” və “antroponim” yalnız əsl ad anlamında düşünülür ad, təxəllüs və ləqəblərin yaranma mənbələri arasında həm fərqlər, həm də oxşarlıq mövcuddur. İvan Şopenin tərdib etdiyi “Kameral təsvir”də qeyd edilmiş ad, təxəllüs və ləqəblərin yaranma mənbələrini təsnif etdikdə şəxs adları yaranma mənbələrinə görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. Ümumi sözlərdən yaranmış antroponimlər; 2. Xüsusi adlardan yaranmış antroponimlər (Bayramov, 2015).

“İrəvan əyalətinin kameral dəftəri”ndə apelyativlərdən törənən şəxs adları rəngarəng və zəngindir. Onları qruplaşdırarkən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1) Əsl adlar –Ağakışi, Baba, Qardaşəli, Babacan, Qardaş, Dadaş–böyük qardaş mənasında və s.

2) İnsan əhval-ruhiyyəsi, arzusu ilə bağlı şəxs adları:

“Kameral vergi təsvir”ində bu mənada olan kişi adlarını iki qismə ayıra bilərik:

a) Valideynlərin sevincini, etibarını, sədaqətini daşıyan şəxs adları: Etibar, Tapdıq, Uğur, Ümid, Yaxşı, və s.

b) Valideynlərin bədbinliyini daşıyan şəxs adları:

Bu adlar ailədə bir neçə qız uşağının olmasını, valideynlərin oğlan olması istəyindən yaranan adlardır. Məsələn, Qərib, Qürbətəli, Həsərət, Hicran, və s. (Şopen, 2022).

3) İgidlik, güclülük, qəhrəmanlıq, böyüklüklə, qorxmazlıq və s. mənası ilə bağlı şəxs adları: Dönməz, Qadir, Mərdan, Cəsarət, Qəzənfər(güclü), Dəyanət, Nəriman, və s.

4) Kainat, ictimai hadisə, vətən, və s. mənalarda işlənən şəxs adları: Cahan, Elnar, Elşad, Elşən, Elnur və s.

5) Zoonimlərdən yaranmış şəxs adları:

Qədim türk elləri zooantropnim adların yaranmasında istifadə etmişlər. Bu adlar daha çox totemlərlə əlaqəli olmuşdur. Qədim türk dastanlarına nəzər salsaq, məsələn, Alp ər Tonqa (tonqa-pələng), Çağrı Tekin (çağrı- qartal, şahin), Çubin(çubin-qarğa) və s.

“Kameral təsvir”də “Şir” zoonimi ilə bağlı olan Şir, aslan zooniminin iştirakı ilə mövcud olan zooantropnimlər göstərilmişdir. Məsələn, Şirxan, Əlişir, Şirməhəmməd, Şiraslan, Şirəli, Şirməhərrəm, Şirməmməd, və s. (Şopen, 2022).

Qız-qadın adlarında “quş” adlarından daha çox istifadə edilir. Lakin İ.Şopenin “İrəvan əyalətinin kameral təsviri” dəftərində qadın adlarına rast gəlinmir.

6) Fitonimlərlə bağlı yaranan şəxs adları iki yerə ayrılır:

1) Çiçək, gül və başqa bitkilərin adları ilə törənən şəxs adları. “Kameral təsvir”də qeyd olunmuş fitoantroponimlərə Gülverdi, Gülhüseyn, Gülağa, Gülhəsən və s. göstərmək olar.

2) Ağac, meyvə, tərəvəz ilə bağlı olan Çinar, Budaq, Pi-budaq və s. göstərmək olar.

7) Xalq, el, nəsil, tayfa, qəbilə adlarına Bayat Məhərrəm oğlu, Kəlmirzə Tahar oğlu və s. nümunə göstərmək olar (Şopen, 2022).

Ümumiyyətlə, 1831-ci ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin kameral dəftəri” də çağdaş antroponimik modellə səsleşən şəxs adları və ata adları qeyd olunub. Bu şəxs adları indi işlətdiyimiz ad modellərindən fərqlənmir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, A. (2015). Azərbaycan onomastikası. Bakı, 320.
2. Xuduyev, N. (2005). Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkülü və inkişafı. Bakı.
3. Şopen, İ. (2022). İrəvan əyalətinin kameral təsviri. (Tərcümə edən Nazir Əhmədli). Bakı, 479.

Aygun Hasanova

Azerbaijan State Agricultural University
Academic centre of Languages
aygun.hasanova@adau.edu.az
<https://orcid.org/0000-0002-0112-5257>

Sevinc Taghiyeva

Azerbaijan State Agricultural University
Academic centre of Languages
sevinc.taghiyeva@adau.edu.az
<https://orcid.org/0009-0008-3121-6791>

Ulviyya Pashshanova

Azerbaijan State Agricultural University
Academic centre of Languages
ulviyya.pashshanova@adau.edu.az
<https://orcid.org/0009-0003-1889-2545>

COMPARATIVE ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN AZERBAIJANI AND RUSSIAN LANGUAGES

Keywords: *Russian and Azerbaijani languages, phraseological unit, traditional study of phraseological units, semantics, functioning*

Açar sözlər: *Rus və Azərbaycan dilləri, frazeoloji vahid, frazeoloji vahidlərin ənənəvi tədqiqi, semantika, funksionallıq*

The classification of phraseology as a complex and heterogeneous phenomenon, distinguished by its imagery and expressiveness, requires the use of the functional-semantic aspect in its consideration.

The relevance of the study is determined by the fact that the issue of the formation of semantics and functioning of

phraseological units is one of the most controversial in modern linguistics, since the mechanism of formation of a phraseological unit, its use in speech is quite complex.

Goals, objectives, materials and methods

The purpose of this article is to consider the role of the functional-semantic aspect in the traditional study of phraseological units of the Russian and Azerbaijani languages.

We formulated the objectives of the study as follows:

a) analyze the works of researchers in which the issue of the formation of the semantics of phraseological units, their functioning in texts of different styles is raised;

b) present the main provisions of the works studying the semantics and functioning of phraseological units of the Russian and Azerbaijani languages.

Theoretical and empirical research methods were used in the work. The theoretical method involves the analysis of scientific literature on the problem under study, the empirical method involves observation of phraseological units of the Russian and Azerbaijani languages.

Scientific novelty

As already mentioned above, the mechanism of formation of a phraseological unit, its use in speech is quite complex. We agree with S. I. Georgieva that the following factors play a major role in it: 1) the composition of the components of the phrase, the analysis of which allows us to identify from the lexical meanings of the component words the semes involved in the formation of the semantics of the phraseological unit; 2) the syntactic structure of the phrase, since the degree and nature of semantic transformations are different and are directly related to the role of the component in the syntactic structure of the phraseological unit (Vinogradov, 1972).

The study of the phraseological system of the language using the semantic approach can be traced in the works of many researchers.

Thus, V. V. Vinogradov divides all phraseological units into groups according to semantic fusion. The first includes phraseological fusions in which there is no motivation and derivativeness. Their meaning has no connection with the meaning of the components. These include the following units: to get into trouble, to get into the boondocks. In turn, fusions are divided into subgroups depending on what expresses the “indivisibility of expression” – uncommon words, grammatical archaisms, expressive individualization or fused semantic unity. The second group includes phraseological units in which “weak signs of semantic separateness of components” can be traced (Nakamura Chidori, 2001, p. 140), for example: “*выносить сор из избы*”-“*abrını çölə tökmək*”, “*без ножа зарезать*”-“*rəmbiqlə baş kəsmək*”, etc. In the third group, V. V. Vinogradov includes phraseological combinations that are formed by “the implementation of unfree meanings of words” (Nakamura Chidori, 2001, p. 140). For example, incessant drunkenness, to touch on pride, etc. In these combinations, a word with an unfree meaning can be replaced by a synonym.

N. M. Shansky adds phraseological expressions to the named groups of phraseological units, that is, stable expressions that are divided according to semantics and consist of words with free meaning: “*а Васька слушает, да ест*” - “*bildiyini etmək*” (Chudina, Moiseeva, 2004).

From a semantic point of view, phraseological units can be divided into groups according to the meaning they express. V. N. Telia in his “Dictionary of Figurative Expressions of the Russian Language” speaks of the following features of meaning

characteristic of phraseological units: 1) the meaning of phraseological units is richer, brighter and more expressive. It is more saturated with details than the meaning of a synonymous word; 2) the meaning of phraseological units is mainly associated with the situation (to use a phraseological unit, it is necessary to understand the linguistic context in which it will be used); 3) the evaluative nature of the meaning. Phraseological units not only characterize a situation, object or phenomenon, but also express a positive or negative attitude of the speaker, a kind of assessment; 4) expression of an emotional attitude (Kunin, 1986). V. N. Teliya combined phraseological units similar in meaning into the following thematic fields: characteristics of a person, with subgroups of "internal qualities" and "external properties" (краше в гроб кладут, губа не дура-ауағи üstdə qırxı çıxmaq); physical condition (дышать на ладан-hayhaуı gedib, vayvaуı qalıb); physical action and movement (без оглядки-dabanına түpürüb qaçmaq); feeling-state (брать себя в руки-özünü ələ almaq); feeling-attitude (в штыки-хəncər-bıçaqla qarşılamaq); activity (без сучка и без задоринки-yağ-bal kimi); work, idleness (в копеечку, грести деньги лопатой-pulu хəzəl kimi süpürmək); poverty, wealth (без царя в голове-başını itirmək); intellectual abilities and condition (без задней мысли-ağına-bozuna bahmadan); speech activity (бросать слова на ветер-sözü havaya fırlatmaq); behavior (в ежовых рукавицах-sıxma-boğmaya salmaq); characteristics of events, phenomena (бросаться в глаза-gözə girmək); space (на каждом шагу-dəqiqə başı); time (битый час-bir saatdır ki); measure (вагон и маленькая тележка-bir уғın). In order to correctly interpret phraseological units, the scientist constructed the entries in her dictionary in such a way as to correctly understand not only the actual meaning of the phraseological unit, but also its nuances. The entries in the

dictionary are divided into the following zones: 1) disclosure of the meaning itself, definition; 2) semantic interpretation of the meaning, which is associated with the figurative justification of various details; 3) situational interpretation, that is, an indication of the situation for using the phraseological unit. In general, V. N. Telia's "Dictionary..." shows "that the very vision of the world is, as it were, organized around a person, since reality is perceived and designated by a person in his cultural and national outlook" (Kunin, 1986, p. 6).

In contrast to the dictionary by V. N. Telia, in which phraseological units are combined into groups not only by meaning, but also by similar situations of use, in the "Dictionary and Reference Book of Russian Phraseologisms" by R. I. Yarantsev "an attempt was made to combine phraseological units into thematic groups, taking as a basis the main or most essential seme" (Chernysheva, 1970, p. 7). At the same time, some phraseological units are assigned by the author to several groups, which indicates the expressiveness contained in them, which does not allow the phraseological unit to be assigned to only one thematic group. The dictionary-reference has the following structure: an alphabetical index of phraseological units, a thematic index of phraseological units and the dictionary itself, which is divided into three parts: 1) human emotions and feelings; 2) human properties and character traits; 3) characteristics of phenomena and situations. In turn, each part has groups of thematic rows. For example, in the first part we find 28 thematic rows:

1. Admiration. Delight. Joy. Happiness: без ума, в свое удовольствие-dəli-divanə

2. Passion. Infatuation. Adoration. Love: медовый месяц, души не чаять-heyrən olmaq

3. Greeting. Good wishes. Encouragement. Courtesy: в добрый час, дай Бог, ни пуха ни пера-inşaallah, Allah qoysa

The second part includes 36 thematic rows:

1. Directness. Sincerity. Frankness: от всего сердца, как на духу-səmimi qəlbədən, sidq ürəkdən

2. Intelligence. Reason: ума палата, ловить на лету-ağıl dərgyası, ağıl küpü

3. Negative characteristic of a person: синий чулок, шут гороховый, сонная тетеря-ухulu pəri

The third part presents 127 thematic rows.

1. Similarity - difference: на одно лицо-bir almanın iki yarısı, как небо от земли-yerlə göy arasında;

2. Invitation: добро пожаловать, на чашку чая-buyurun qonağımız olun;

3. Exposure. Retribution: выводить / вывести на чистую [свежую] воду-yağ kimi suyun üzünə çıxmaq, давать / дать урок-dərsini vermək, etc.

It is obvious that when studying phraseology it is necessary to study the semantics of a phraseological unit, its stylistic and expressive shades, however, one of the most important aspects in its study is the consideration of its functioning, in other words, the possibility of using it in texts of different styles.

Linguists, in general, are unanimous in the fact that the functions of phraseological units are divided into two large groups: 1) constant - functions inherent in all phraseological units in any conditions; 2) variable - functions inherent in certain phraseological units.

Analyzing the works of researchers, we see that A. V. Kunin, in particular, classifies communicative, cognitive and nominative functions as constant functions (Gavrın, 1969, p. 58), while the communicative function is the ability of a phraseological unit to

be a means of communication or message, and the nominative function is expressed in the ability of phraseological units to name objects of the real world, as well as to replace these objects in speech activity with phraseological names. In turn, the researcher notes, the nominative function is divided into a neutral-nominal and a nominal function. Their difference is that one names objects neutrally, and the other – stylistically marked. Among the constant functions, the cognitive function is also distinguished. It is a “consciousness-mediated reflection of objects of the real world, facilitating their cognition” (Gavrin, 1969, p. 58). The cognitive and nominative functions are realized within the communicative function, forming a unity, and all other functions – within the framework of these functions. This is where the hierarchy of the functional aspect of the phraseological system is manifested. The variable functions of phraseological units include the following: 1) semantic, including voluntative (reflection in a phraseological unit of the speaker's expression of will), resultative (expression of the reason that caused the action or phenomenon characterized by the phraseological unit), deictic (the phraseological turn indicates the participants in the speech act, the subject of speech, the degree of remoteness of the object, its place, and temporal localization); 2) pragmatic (function of influence) - the use of phraseological units for a purposeful influence on the addressee of the speech; 3) stylistic - the focus of linguistic means on achieving a stylistic effect while maintaining the general intellectual content of the utterance.

Studying phraseological units from the point of view of the functional-semantic aspect, S. G. Gavrin identifies the following functions (Noda Takashi, 2002, p. 70): 1) stylistic, which includes such varieties as expressive-figurative and emotional-expressive (they consist in enhancing the imagery and

expressiveness of speech containing these phraseological units), the function of laconization of speech, semantic compression (manifestation of linguistic economy), the function of hyperbolization and intensity; 2) pragmatic, including cumulative (phraseological units are used as a repository for transmitting the collective experience of the people), directive (guiding, influencing function) functions, as well as a summary function (phraseological unit is a brief summary of the previous statement), evaluative and contact-establishing, thought confirmation functions and compensatory. E. V. Chudina and I. Yu. Moiseeva attribute the following varieties to the pragmatic function: 1) symptomatic (the phraseological unit describes events, things, expresses feelings) and 2) signal (the phraseological unit causes a certain reaction, which is the cause of the desired behavior) (Polischuk, 1988, p. 170).

N. V. Polischuk in her research identifies a compensatory function characteristic of interjectional phraseological units. It is realized when describing a strong emotional experience, affect (Georgieva, 2000, p. 223).

Phraseological units, when embodied in a text, receive a text-forming (or context-forming) function. I. I. Chernysheva was the first to identify the text-forming function of phraseological units in her dissertation. She understands it as a way of realizing the linguistic properties of a phraseological unit, allowing "to create those links in the structure of the text that are elements of the structure and, in some cases, also connecting means of text fragments" (Telia, 1996, p. 9). In texts of various types, phraseological units perform various functions - descriptive, characterizing, terminological, etc. A significant part of the research is devoted to identifying the functions of phraseological units in works of art by various authors.

Note that all the functions considered above are common, that is, generally accepted, widely used. Phraseologisms also have occasional functions based on common ones, functions of additional meaning, weakening or clarifying the meaning, etc. Semantic groups of phraseological units of both common and occasional nature help to take into account their figurative and expressive potential as much as possible, considering it as an effective mechanism for implementing creative and artistic tasks in the text (Shansky, 1996, p. 326).

Thus, the traditional study of phraseological units of the Russian language is based on the use of the functional-semantic aspect. It is this aspect that allows us to consider a phraseological unit as a complex and heterogeneous phenomenon, distinguished by such features as imagery and expressiveness.

Conclusion above, in a very simplified form, we have shown the semantic hierarchical structure of Russian with that of Azerbaijani and then shown a method of linearizing it into a structure with a clause structure. The languages contrasted here are very limited. There are many languages in the world that are difficult to analyze in this way. This chapter only shows languages in which a semantic hierarchy like Russian and Azerbaijani can be assumed and linearization is thought to be possible. In addition, various hierarchies have been proposed for semantic hierarchies, but we have not been able to discuss the extent to which they are universal. However, to the extent that languages reflect human perception of the outside world, there seems to be a considerable amount of commonality. If this is the case, the linearization method assumed here seems to be effective as a method of deriving word orders for languages other than those discussed here from their hierarchical structures (Yarantsev, 1997, p. 845).

References

1. Chudina, E. V., Moiseeva, I. Yu. (2004). Pragmatic functions of proverbs and sayings. Bulletin of the Orenburg State University. № 11, 170-172.
2. Chernysheva, I. I. (1970). Phraseology of the modern German language. M.: Higher School, 199.
3. Gavrin, S. G. (1969). Phraseology of the modern Russian language. M.: Higher. school, 341.
4. Georgieva, S. I. (2000). Semantic structure of phraseological units in the process of its formation and functioning: monograph. Kurgan: Kurgan State Publishing House. University, 223.
5. Kunin, A. V. (1986). Course of phraseology of modern English language. M.: Higher School, 336 p.
6. Nakamura Chidori. (2001). "Time expressions in Japanese" Kuroshio Shuppan.
7. Noda Takashi. (2002). "Simple and compound sentences and texts" in Noda et al., Japanese grammar 4, Compound sentences and discourse, Iwanami Shoten.
8. Polischuk, N. V. (1988). Nominative status of interjectional phraseological units of modern English and features of their contextual use: author's abstract. dis. candidate of philological sciences. M., 54.
9. Shansky, N. M. (1996). Phraseology of the modern Russian language. St. Petersburg.: Peter, 326 p.
10. Telia, V. N. (1996). Russian phraseology: semantic, pragmatic and linguacultural aspects. M.: Academy, 388.

11. Vinogradov, V. V. (1972). On the main types of phraseological units in the modern Russian language // Selected works: lexicology and lexicography. M.: Nauka, 140-161.
12. Yarantsev, R. I. (1997). Russian phraseology: dictionary-reference book: approx. 1500 phraseological units. M.: Rus. lang., 845.

Akif Həşimov

Nikola Kopernik Universiteti
magistrant

akifhesimov4@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-2485-2629>

AZƏRBAYCANA İSLAMIN GƏLİŞİ VƏ CƏMİYYƏTİN ADAPTASIYASI

Açar sözlər: İslam, adaptasiya, kollektiv şüur, sosial vicdan, dissiplina.

Keywords: Islam, adaptation, collective consciousness, social conscience, discipline

Azərbaycanda İslamın gəlişi VII əsrdə Ərəb Xilafətinin indiki İran və Azərbaycan ərazilərinə gəlişi ilə əlaqədardır. Lakin xalqın yeni dini necə qəbul etməsi, narazılıq olması və ya olmaması, yeni din ilə yeni mədəniyyətin yaranması, yeni kollektiv şüurun meydana gəlməsi, yeni liturgiyanın və ritualların ortaya çıxmasının sosial nəticələri necə oldu?

İslam barış və ədalət prinsipləri ilə hərəkət etməyi və özünün dissiplina modelini hər zaman ortaya qoyur. Azərbaycan xalqı zətən daima tək Tanrıçılıq dinlərində olduğu üçün tək Tanrı inamı olan İslamla inan baxımından bir problem görünmədi. Əsasən ailə institutu, cəmiyyətə yeni təkanın verilməsi maraq oyadırdı və ilk vaxtlar çətinlik yaradırdı. Bu normaldır (Olearius, 1669).

Çünki, dinin əslini cəmiyyətin tamamı eyni şüurda dərk edə və qəbul edə bilməz. Artıq insanlar əvvəllər dinində və ya dünyagörüşündə Tanrıya laqeyd qalan şəxsə sıradan biri kimi baxırdılarsa, amma artıq İslamla yeni fəlsəfi ideologiya gəldi.

Dinsiz birinin cəmiyyətdə qardaş qəbul edilməsi imkansızlaşdı. Çünki dinsiz biri cəmiyyətdə və ailədə öz sahibi yəni yaradanını tanımır və öz sahibini tanımayan insandan daima mənfi bir nəticə gələ bilər deyər ehtiyat etdilər və onun kimi günah sahibilə yoldaşlıq etməsində bir günah olduğu artıq beyinlərə təlqin edildi. Əlavə olaraq hər nə olur olsun din qardaşının dar günündə ona kömək etməyi anladı. Hətta ayrı dində olsa belə yardım istəyəni ölkənin o biri başında olsa belə yalnız qoymamaq əmr edildi. Bu İslamın disiplinası və sosial stabilliyidir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan cəmiyyəti bunu və əsasən də tüm İslamı VIII əsrdən daha aydın şəkildə qəbul etdi. Təvhid inancını İslamda daha məntiqə uyğun gördü (Durkheim, 1915).

Emil Durkheimin məşhur “funksionalist yanaşma “nəzəriyyəsi bu mövzunu tam aydınlaşdırır. Durkheim cəmiyyətdə ritualların, çoxluğun eyni dinə sitayiş etməsinin, qrupların bir araya gəlməsinin cəmiyyətin möhkəmlənməsinə zəmin yaradacaq səbəblər sırasına daxil edir. O, burda mənfi bir şey görmür və hətta qrupları bir arada saxlayan bağ kimi görür. Çünki artıq sadə bir fərddə böyük kütlənin qəbul edib yaşadığı dini gördükdə “məndə bu axar kütlədən ölüm ki, mənimdə bu qürurdan payım olsun və kəndə böyüklüyün içində olum nəinki kiçik və mənasız”. Ümumiyyətlə, tək fərd olaraq sosial cəmiyyətdən ayrılmağı məqbul hesab etmir. Hər nə olursa olsun vicdan hissini doğuran bir cəmiyyət varsa, orda iştirak edib gücə güc qatmağı daha məqsədə uyğun olaraq görür. Çünki belə olduğu halda zətən gələcək zamanlarda hansı sahədə özünü gördüyünə sən özün qərar verəcəksən amma bu qərara tək addımlamağa cəmiyyətin kənarında qalmış və vicdan cəmiyyətinə gəlməyib də özü üçün vicdan yaradan şəxs fikiri formalaşacaq. Artıq buda əksər hallarda depressiyaya belə

gətirib çıxara bilər. Kollektiv vicdan cəmiyyətdə qaydaların qorunmasına və fərdlər arasında qarşılıqlı münasibətlərin ni-zamlanmasına kömək edir (Al-Baladhuri, 1866).

Azərbaycan əhalisi bir-birinə bağlı qalması İslamın harda olursansa ol vicdan hissəsinə riayət etmələsinə dissiplinası ilə daha da möhkəmləndi. Cəmiyyət bütöv bir dinin əxlaqını və vahid formalaşan əxlaq normalarını və vicdan modelini ortaya qoydu. Bu olmadıqda isə Anomiya (normativ boşluq) baş verir. Azərbaycanda isə sosial sabillik davam edərək Anomiya dərəcəsinə heç vaxt çatmadı.

İlk addımlarda möhtəşəm harmoniyanın qorunması baş verdi. Məsələn: İnsanlar cəmiyyət olaraq köhnə adət və ənənə-lərini qoruyub yaratdılar və bu İslamla daha da unikallaşdı. Azərbaycan insanı bunu İslamla daha gözəl və daha kolorit etməyin bariz nümunəsini göstərdi. Bununla da qorxu yox sırf Allaha ibadətdə problem yaratmayan bir ənənənin yaşamasında və milli kimliyini İslam vicdanı ilə qorunmasında bir problem görməyən xalq bu dini daha da sevdi və ona ideoloji bağlılığını göstərdi.

İlk illərdə iqtisadi və sosial əlaqələrdə gözə çarpan dərəcə-də stabil olub. Məsələn: Əl-Bələzurinin fəthlər və sosial vəziy-yətin inkişafı ilə bağlı öz əsərində yazdığı diqqət çəkən nüanslar var. O, Azərbaycanda sosial vəziyyətini dəqiq analiz edir və qərəzsiz fikir qoyaraq milliləşmə prosesinə mənfi fikir bildirmir. Bir başqa prizmadan baxıb XVI əsr Azərbaycanın ilk unikal və bütöv İmperiyası olan Səfəvi (Qızılbaşlı) dövlətinə baxsaq burada da həmin şüarı görürük. Buna bariz sübut kimi Adam Oleraiusu misal gətirmək olar. Dünyaca məşhur səyyah Adam Azərbaycanın bir çox şəhərlərində olub və İslami iqtisadiyyat ilə İslami sosial cəmiyyətin rifahını öz qələmi ilə ələ alıb (Bünyadov, 1965).

Adaptasiyanın öz müsbət tərəflərini göstərməsinin əsas rolu xalqın bu kollektivləşmədə mənfi bir şey görməməsi və əksinə yenilik, yeni formalaşma tapmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Al-Baladhuri, A. (1866). *Futuh al-Buldan*. Edited by: M.J. de Goeje. Leiden: M.J. de Goeje Publishers.
2. Bünyadov, Z. (1965). “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə”. “Azərbaycanın Ərəb Xilafəti tərəfindən fəthi.
3. Durkheim, É. (1915). *The Elementary Forms of the Religious Life*. (Translated by Joseph Ward Swain). London: George Allen & Unwin; New York: Macmillan.
4. Olearius, A. (1669). “The Voyages and Travels of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy, and the King of Persia... Containing a Compleat History of Muscovy, Tartary, Persia, and other adjacent Countries”. Translated from Dutch into English by John Davies. London: John Starkey and Thomas Basset.

Şövkət Rəhimova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant

shovkatrehimova98@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-4397-0800>

“TEATR SƏNƏTİNDƏ SÜNİ İNTELLEKTİN ROLU, TƏTBİQİ VƏ YENİLİKÇİ İMKANLARI”

Açar sözlər: süni intellekt və teatr, R.U.R. pyesi, AI və bədii yaradıcılıq, texnologiya və sənət, tamaşaçı təcrübəsi, GPT və teatr ssenarisi, etik və fəlsəfi suallar, robotlar və insan münasibətləri

Keywords: artificial intelligence and theater, R.U.R. play, AI and artistic creativity, technology and art, audience experience, GPT and theater script, ethical and philosophical questions, robots and human relations

Teatr sənətində süni intellektin (AI) istifadəsi son dövrlərdə böyük maraq doğuraraq texnologiya və sənətin bir araya gəldiyi yenilikçi layihələrə təkan vermişdir. Süni intellekt teatr tamaşalarına texniki və bədii aspektlərdən daxil olaraq tamaşaçı təcrübəsini dəyişdirir, yaradıcı proseslərdə yeni imkanlar açır və teatr sənətinin inkişafına öz töhfəsini verir. Teatrda AI-nin istifadəsi, təkcə səhnə texnologiyasının modernləşdirilməsinə deyil, həm də bədii yanaşmalara, dramaturgiyaya və insan-texnologiya münasibətlərinə yeni baxışın formalaşmasına gətirib çıxarır.

Teatrda AI-dən istifadə müxtəlif formalarda özünü göstərir. Məsələn, Karel Çapek tərəfindən yazılan və 1921-ci ildə səhnəyə qoyulan “R.U.R” (*Rossum’s Universal Robots*) əsəri

robotlar və süni intellekt mövzularını ilk dəfə əhatə edən işlərdən biri kimi tanınır. Bu pyes, texnologiyanın potensial təhlükələrinə, insan təbiətinə və etik suallara diqqət çəkərək texnologiya və insan münasibətlərinin təməl suallarını gündəmə gətirir. R.U.R. - da texnologiyanın insana təsiri ilk dəfə fəlsəfi çərçivədə təqdim olunmuş və süni intellektin teatrda geniş istifadəsinə başlanğıc olmuşdur.

Daha müasir bir nümunə isə *AI: "When a Robot Writes a Play"* adlı tamaşadır. 2021-ci ildə təqdim edilən bu əsər, süni intellektin (GPT-2 modelinə əsaslanaraq) teatr ssenariləri yazmaqda necə istifadə oluna biləcəyini göstərir. Bu tamaşada süni intellekt insan müdaxiləsi ilə birgə işləyərək ssenari yaradır, səhnələrin və personajların inkişafını təmin edir və beləliklə, AI-nin yazılış prosesində iştirakını bədii prosesin bir hissəsi olaraq təqdim edir. AI tərəfindən yaradılmış mətnlərdə bəzi uyğunsuzluqlar olsa da, bu texnologiyanın gələcəkdə daha da təkmilləşdirilərək bədii yaradıcılıqda daha geniş istifadə olunma potensialını göstərir.

"GPT-yə görə İncil" və *"Sayonara"* kimi əsərlər isə AI-nin teatrda daha kompleks bədii mövzuların işlənməsinə necə təsir edə biləcəyini göstərir. *GPT-yə görə İncil* tamaşası, insan tarixinin müxtəlif dövrlərini süni intellektin nəzəri prizmasından keçirərək nümayiş etdirir, dinamik olaraq insanın inanc, dəyişiklik və müasir texnologiyalarla münasibətini əks etdirir. *Sayonara* isə insanlarla robotların emosional əlaqələrini və ayrılıq mövzusunun araşdırır, beləliklə, sevgi, itki və insan münasibətlərinə dair dərin və emosional təcrübə təqdim edir. Bu tamaşalarda süni intellekt insanların duyğularını təqlid edərək tamaşaçıya düşündürücü bir mesaj çatdırır, insan və texnologiya arasındakı əlaqənin sınırlarını sorğulayır.

Süni intellektin teatrda istifadəsi tamaşaçı təcrübəsini yenidən formalaşdırır, tamaşaçılara texnologiyanın estetikaya daxil olmasının təqdim etdiyi fərqli üslub və yanaşmalarla qarşılaşmaq imkanı verir. AI-nin iştirak etdiyi tamaşalar tamaşaçılara qeyri-adi hekayə strukturları, bəzən anlaşılmaz və absurd elementlər təqdim edir ki, bu da tamaşaçını düşünməyə və dərin interpretasiyalar etməyə təşviq edir. AI-nin ssenari yazılması və səhnələşdirmə prosesində iştirakı həm də yaradıcılığın sərhədlərini genişləndirir və AI-nin bədii yaradıcılıqdakı potensialını göstərir.

Süni intellektin teatr sənətində tətbiqi eyni zamanda etik və fəlsəfi suallar doğurur. AI tərəfindən yaradılan bəzi əsərlərdə dil və cins mövzularında stereotiplərin yaranması, məntiqsiz və uyğunsuz məqamların meydana gəlməsi AI-nin insan müdaxiləsi olmadan tamamilə bədii yaradıcı proseslərdə istifadəsinin məhdudiyətlərini göstərir. Tənqidçilər, AI-nin bədii prosesdə insan təsirinə ehtiyac duyduğunu və insan-texnologiya əməkdaşlığının daha çox inkişaf etdirilməli olduğunu vurğulayır.

Teatr sənətində süni intellektin istifadəsi bədii və texnoloji baxımdan yeni imkanlar açaraq bu sahəyə müxtəlif perspektivlər gətirir. *R.U.R.* kimi klassik əsərlərdən və AI ilə yaradılmış müasir tamaşalardan başlayaraq süni intellekt teatrda yaradıcı prosesin bir hissəsinə çevrilmişdir. Bu proses teatrın sosial, fəlsəfi və etik tərəflərinə yeni bir yanaşma qazandırır. AI, bədii proseslərdə tam insan yaradıcılığını əvəz etməsə də, texnologiya və sənətin qovşağında maraqlı və dərin təcrübələr yaratmağa davam edir. Gələcəkdə daha inkişaf etmiş süni intellekt texnologiyalarının teatr sahəsində geniş istifadəsi teatrın yenidən tərif olunmasına və insan təcrübələrinin səhnədə daha innovativ formada təqdim olunmasına imkan verəcəkdir.

Mədinə Rəhimova
Azərbaycan Universiteti
magistrant
madinaraheemova@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0007-0637-2840>

ART TERAPİYANIN SOSIAL İŞDƏ TƏTBİQİ: ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏR VƏ QAZILƏRİN NÜMUNƏSİNDƏ

***Açar sözlər:** art-terapiya, sosial iş, psixi sağlamlıq, reabilitasiya, emosional rifah, reintegrasiya*

***Keywords:** art therapy, social work, mental health, rehabilitation, emotional well-being, reintegration*

Art terapiya, insanların bədii yaradıcılıq yolu ilə daxili dünyalarını ifadə etməsi və bununla öz emosional vəziyyətlərini anlamaq üçün istifadə etdiyi bir terapiya növüdür. Əsas məqsəd, sənət vasitəsilə emosional rahatlıq və psixoloji balans əldə etməkdir. Burada xüsusi bir bacarıq və ya incəsənət təcrübəsi tələb olunmur – əsas olan insanın öz duyğularını ifadə etməyə hazır olması və bu prosesi öz şəxsi inkişafı üçün bir alət kimi qəbul etməsidir. Mən öz yanaşmamda art terapiyanı daxili özünəməxsusluğun və emosional rifahın qaynağı kimi görürəm. Art terapiya bir tərəfdən şəxsin yaradıcılığını üzə çıxarır və onu sərbədsiz ifadə etməsinə imkan verir, digər tərəfdən isə psixoloji güclənməyə və dərin emosional təmizlənməyə şərait yaradır. Mən bunu “daxili sükutu estetik oyanışı” adlandırardım, çünki art terapiya ilə insan içindəki sükutu estetik dillə danışdırır. Bu prosesdə fərdin daxilindəki iztirablar, ümidlər və ya sevinc rənglər, formalar və

xətlər vasitəsilə bir şəkildə kağıza, kətana və ya digər bir yaradıcılıq mühitinə köçürülür. Bu mənada art terapiya, insanın daxilində yığılmış və bəlkə də basdırılmış duyğularını təhlükəsiz və yaradıcı bir mühitdə ifadə etməsinə və onları yenidən dəyərləndirməsinə şərait yaradır. Edit Kramer, sənətin özünün terapevtik gücünə inanırdı. Kramer sənətin insan psixologiyasına dərindən təsir göstərdiyini və özünü ifadə prosesinin şəfa verici olduğunu vurğulayırdı. Onun fikrincə, art terapiya, şəxsin bədii prosesdə iştirak etməklə öz daxili böhranlarını həll etməsinə və özünü daha yaxşı tanımasına şərait yaradır. Kramer “sənət vasitəsilə sağalmaq” ideyasını inkişaf etdirərək, yaradıcılıq prosesinin insanın mənfi duyğularını ifadə etməsinə kömək edən bir vasitə olduğunu qeyd edirdi (Kramer, 1971).

Azərbaycanda art terapiya sahəsi son illərdə inkişaf etməkdə olan bir istiqamətdir və Qərbdə olduğu kimi uzun bir tarixə malik deyil. Bu sahə ölkədə psixologiya və terapiya metodlarının genişlənməsi ilə 1990-cı illərdən sonra diqqət çəkməyə başlamışdır. Əsasən sosial iş və psixoloji dəstək proqramları çərçivəsində tətbiq olunan art terapiya, ilk olaraq həssas qrupların – uşaq evlərində, bərpa və müalicə mərkəzlərində, xüsusi ixtisaslaşmış müxtəlif kateqoriya şəxslərin, habelə əlilliyi olan şəxslərin sosial reabilitasiyasının dəstəklənməsi üçün istifadə olunmağa başlanıb. Azərbaycanlı mütəxəssislər beynəlxalq təcrübədən öyrənərək art terapiyanın müxtəlif metodlarını tətbiq etməyə və bu sahədə biliklərini artırmağa çalışırlar. Bu sahənin inkişafı, həm də Azərbaycanda psixoloji və sosial rifahın yüksəlməsi üçün mühüm addımdır.

Sosial işçi kimi cari olaraq əlilliyi olan şəxsləri peşə-əmək reabilitasiyası mərkəzində çalışıram. Qeyd edirəm ki, burada xidmətə götürülmüş şəxslərin peşə hazırlığı və reabilitasiyası həyata keçirilir. Şəxslər mütəmadi olaraq psixoloji konsulta-

siyalara, sosial işçi tərəfindən fərdi və qrup görüşlərinə, həmçinin sosial münasibətlərin formalaşdırılması, inkişafı, ünsiyyət və özünütəqdimat bacarıqlarının inkişaf edirilməsi məqsədilə qrup terapiyalarına cəlb edilir, eləcə də onların abilitasiyası və cəmiyyətə uğurlu reintegrasiyası üçün mühüm addımlar atılır. Burada sosial işçinin əsas rolu, gəncin formalaşması və inkişafında, yeni bacarıqlar qazanmasında şəxsin daxili və xarici resurslarını dərk etməsində, aşkara çıxarmasında və məqsədlərinə çatmasında hədəflər təyin etməsinə dəstək olmaqdır. Sosial işçinin fərdi şəkildə və multidisiplinar komanda ilə birlikdə tətbiq etdiyi psixoterapevtik yanaşmalar, art terapiya və sosial aktivliklər əlilliyi olan gənclərin bu prosesdə şəxsi “Mən”ini tanımasına, özünüqiymətləndirmədə müsbət dəyişikliklərə nail olunmasına, yaradıcı potensialının artırılmasına, ona öz duyğularını ifadə etməsi üçün təhlükəsiz və motivasiyaedici bir mühitin formalaşdırılmasına yol açır. Bu mühit, fərdin özünü ifadə etməsində, daxili münasibətlərini anlamaqda və emosional olaraq rahatlaşmada önəmli rol oynayır. Art terapiya həm də əlilliyi olan gəncin öz gücünə və yaradıcılığına olan inamını artırır. Məsələn, əlilliyi olan gənc öz duyğularını rəsm, dulusçuluq, muncuqlarla toxuma, bədii oyma, dərzilik və ya digər sənət formaları vasitəsilə ortaya qoyduqda, bu onun öz dəyərliliyini dərk etməsinə və özünə inamının yüksəlməsinə səbəb olur. Belə ki, rastlaşdığım real keyslərin çoxunu birləşdirən ortaq cəhət var: Sənət insanın bilmədiyi və hələ kəşf etmədiyi, bəlkə də hələ qəbul edə bilmədiyi hisslərini aşkarlayır, gələcəyə, özünə, həyatına, arzularına daha fərqli prizmadan baxmağına təsir edir. Hətta qurulmayan əlaqələr qurulur, paylaşılmayan duyğular paylaşılır, yaşanmayan hisslər yaşanır.

Amerika Art Brut Qalereyası, əlilliyi olan sənətçilərin əsərlərini sərgiləyən mühüm bir kolleksiyadır. Art Brut, ilk

dəfə Jan Dübuffet tərəfindən tanındılmış və əlilliyi olan və reabilitasiya mərkəzlərində yaşayan şəxslərin yaratdığı əsərləri təmsil edir. Bu sənətçilər öz daxili dünyalarını və şəxsi təcrübələrini əsərlərində ifadə edərək, cəmiyyətin normativlərindən kənarında sənət yaradırlar. Bu əsərlər, həmçinin sənətin sağalma və terapiya gücünü göstərir (Dubuffet, 1945). Qeyd edim ki, “Art Brut” Qalereyaları dünyanın müxtəlif yerlərində fəaliyyət göstərir ki, bunlar Moskva, Vrotslav, Parisdəki *Musée de l'Art Brut*, *American Folk Art Museum*, Los-Ancelesdə kommersial qalereya olan Ferus Qalereyası və *The Milwaukee Art Museum*, *Musée d'Art Brut de Liège* -dir. Bu sahədə ölkəmizdə də kifayət qədər görülən işlərə ən son nümunə kimi hər il ölkəmizdə keçirilən Ümumrespublika Sərgisi haqqında danışmaq olar. Belə ki, cari ilin 30 noyabr - 1 dekabr tarixlərində Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində Sosial Xidmətlər Agentliyinin təşkilatçılığı ilə 3 Dekabr - Beynəlxalq Əlilliyi olan Şəxslər Günü ilə əlaqədar Əlilliyi olan şəxslərin XII Ümumrespublika yaradıcılıq-sərgisində "Şərq Bazarı" ticarət kompleksində keçirilən tədbirdə Bakı və respublikamızın bölgələri üzrə 195 əlilliyi olan şəxsin 2500 əl işi nümayiş olunub. Sərgidə rəsm, xalçaçılıq, toxuculuq, bədii tikmə, bədii oyma, oyma ilə suvenir, muncuqlar ilə suvenir və digər nominasiyalar üzrə nümunələr təqdim olunub. Yaradıcılıq nümunələri münsiflər heyəti tərəfindən əlilliyi olan şəxslərin yaş qrupları da nəzərə alınmaqla qiymətləndirilib və müvafiq nominasiyalar üzrə yer tutan müəlliflərə diplom və mükafatlar, həmçinin sərgi-müsabiqənin digər iştirakçılarına həvəsləndirici mükafatlar və təşəkkürnamələr təqdim olunub. Tədbirin davamı kimi 3-6 dekabr tarixlərində Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyasının muzey-sərgi kompleksində əl işlərinin satış-sərgisi edilib. Sərginin məqsədi əlilliyi olan

şəxslərin yaradıcılıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması, onların cəmiyyətə inteqrasiyasına dəstək göstərilməsidir (Əlilliyi olan şəxslərin XII Ümumrespublika yaradıcılıq-sərgi müsabiqəsinə start verilib, 2024).

Xüsusi vurğulamaq istəyirəm ki, çalışdığım qruplardan biri də II Vətən Müharibəsində iştirak etmiş, əlilliyi olan qazilərimizdir. Belə ki, Azərbaycanın İkinci Vətən Müharibəsindən sonra qazilər, həm fiziki, həm də emosional cəhətdən böyük bir sınaqdan keçiblər. Müharibə, xüsusilə döyüş bölgəsində iştirak edən və ağır travmalar yaşayan insanlar üçün əslində bir dönüş nöqtəsi olmaqla yanaşı, onların həyatında izlər buraxan, bəzən unudulması çətin olan mənfi təcrübələr və xoşagəlməz xatirələrlə əlaqəlidir. Bu nöqtədə, **art terapiya** kimi yaradıcı və müalicəvi yanaşmalar, qazilərin travmalarını azaltmaq, onların emosional vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq və psixoloji bərpa prosesini sürətləndirmək üçün çox mühüm bir vasitə olur. Art terapiya, qazilərin yaşadıkları travmatik təcrübələri və ağırlı xatirələri vizual və yaradıcı yollarla ifadə etmələrinə imkan yaradır. Real keyslərdə şəxslərin daha çox fərdi və qrup şəkildə müzakirələrə, incəsənət fəaliyyətlərinə, peşə və əmək terapiyasına cəlb olunmasının uzunmüddətli izlənilməsi nəticəsində onların qrup uyuşmasının bərpa olunması, komandaya qoşulma, özünəinamın və özünü təqdim etmə bacarıqlarını inkişaf etdirdiyi, sosial fobiyaaların öhdəsindən gəldiyi müşahidə olunmuşdur. İncəsənət vasitəsilə terapiya, qazilərə onları sıxan və həyatlarını əngəlləyən qorxu, kədər, əsəbilik və stress kimi emosiyaları rahat şəkildə ifadə etməyə kömək edir. Müharibə dövründə qarşılaşılan çətinliklər, onların özlərini qiymətləndirmələrinə və emosional olaraq özlərini gücsüz hiss etmələrinə səbəb ola bilər. Sənət terapiyası isə, yaratdıqları sənət əsərləri vasitəsilə qazilərin öz güclərini

yenidən kəşf etmələrini təmin edir və onlara yaşadıkları müharibə xatirələrini və travmalarını öz xeyirlərinə çevirmək imkanı verir. Bu yanaşma qazilərə, müharibənin gətirdiyi travmaların arxasında yeni bir həyat perspektivi açmağa bilər. Bu, onların həm psixoloji, həm də sosial vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edən bir addımdır (3).

Ədəbiyyat

1. Dubuffet, J. (1945). *Art Brut: The Raw Art of the Insane* (s. 33-47). New York: International Press.
2. Əlilliyi olan şəxslərin XII Ümumrespublika yaradıcılıq-sərgi müsabiqəsinə start verilib. (2024).
<https://sosial.gov.az/media/xeberler/elilliyi-olan-sexslerin-xii-umumrespublika-yaradiciliq-sergi-musabiqesine-start-verilib>
3. Kramer, E. (1971). *Art as Therapy: The Case of the Artist and the Patient*, 115-130.
4. www.musee-art-brut.fr

Ali Aliyev
IMC University of Applied Sciences Krems
bachelors
ali.researcher@outlook.com
<https://orcid.org/0009-0005-1243-8637>

**ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN STARTUP
MARKETING AND PROJECT MANAGEMENT:
DRIVING GROWTH AND EFFICIENCY**

Keywords: *artificial intelligence (AI), startup marketing, audience targeting, personalization, marketing ROI, project management*

Açar sözlər: *süni intellekt, startap marketinqi, auditoriya-nın hədəflənməsi, personallaşdırma, ROI marketinqi, layihələ-rin idarə edilməsi*

Startups frequently encounter major obstacles like tight funds, intense competition, and the pressing desire to acquire clients quickly. Even though they are frequently used, traditional marketing techniques can be too resource-intensive and imprecise to produce the best results. By empowering startups to examine large datasets and produce actionable insights about customer behavior, preferences, and interests, artificial intelligence (AI) offers a game-changing answer. AI-powered solutions have demonstrated efficacy in augmenting marketing tactics, boosting customer involvement, and providing tailored experiences, ultimately leading to a rise in return on investment (ROI) (Gabelaia, 2022).

AI's ability to precisely categorize audiences is one of its main advantages. AI guarantees that marketing efforts are

directed efficiently by identifying and focusing on the most pertinent consumer categories, enabling companies to optimize profits while preserving resources. As evidence of the quick adoption of AI technology in recent years, the global AI industry is predicted to rise significantly, from about \$100 billion in 2023 to a twentyfold growth (Dwivedi, 2023). Additionally, research shows that companies who use AI tools for marketing report higher returns on investment (ROI), with these companies having a 2.6-fold higher chance of seeing sales growth than non-adopters (Haleem, 2022).

AI is essential for personalizing client experiences in addition to targeting. Startups may boost customer satisfaction and engagement by dynamically tailoring their messaging, recommendations, and content depending on user behavior using AI-powered solutions. Real-time, tailored services are made possible by technologies like chatbots and recommendation engines, which improve consumer interactions and raise the standard of overall services (Gabelaia, 2022). For example, it has been demonstrated that AI-driven e-commerce platforms offer tailored product recommendations that dramatically increase engagement and revenue (Garg, 2021).

AI has a significant influence on marketing, but it also helps companies with project management. AI-powered solutions optimize processes in resource-constrained areas by automating tedious operations, anticipating hazards, and offering real-time data analysis. The probability of project success has been demonstrated to be increased by these technologies' ability to predict delays, distribute resources appropriately, and anticipate possible bottlenecks (Holzmann, 2022). Furthermore, research indicates that 58% of project managers saw AI improve project quality, with 68%

mentioning increased cooperation and communication (Ruiz, 2021).

The deployment of AI has a particularly significant financial impact. According to research, 86% of early adopters claim revenue growth of more than 6% after integrating AI, and 74% have already seen a good return on investment (Dwivedi, 2023). Furthermore, after using AI-powered marketing solutions, more than 77% of businesses experienced an increase in leads and conversions (Gabelaia, 2022).

Startups can create a unified and effective growth strategy by incorporating AI into their marketing and project management procedures. Beyond marketing, AI has applications in fields like product creation, sales forecasting, and customer relationship management (CRM). Startups may make well-informed decisions and continuously improve their strategy with the help of real-time information and predictive analytics. AI is expected to continue to be a vital tool for businesses looking to succeed in cutthroat marketplaces as technology develops.

References

1. Costa, R. L., Dias, A. L., Gonçalves, R. A. H., & Pereira, L. F., Bento, S., (2022). Artificial Intelligence in Project Management: Systematic Literature Review. *International Journal of Technology Intelligence and Planning*, 13(2).
2. Dwivedi, Y. K., & Wang, Y. (2023). Guest editorial: Artificial intelligence for B2B marketing: Challenges and opportunities. *Industrial Marketing Management*, 105.
3. Gabelaia, I. (2022). The applicability of artificial intelligence marketing for creating data-driven marketing

- strategies. *Journal of Marketing Research and Case Studies*, 2022(466404).
4. Garg, V., Aggarwal, S., Tiwari, P., & Chatterjee, P. (2021). Applications of Artificial Intelligence in Business and Finance: Modern Trends. *CRC Press*.
 5. Haleem, A., Javaid, M., Asim Qadri, M., Pratap Singh, R., & Suman, R. (2022). Artificial intelligence (AI) applications for marketing: A literature-based study. *International Journal of Intelligent Networks*, 3.
 6. Holzmann, V., Zitter, D., & Peshkess, S. (2022). The Expectations of Project Managers from Artificial Intelligence: A Delphi Study. *Project Management Journal*, 53(5).
 7. Ruiz, J. G., Martínez, J., Crespo, R. G., (2021). The Application of Artificial Intelligence in Project Management Research: A Review. *International Journal of Interactive Multimedia*, 6(9).

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

Flora Tağıyeva

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
flora-tagiyeva@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0001-1338-0183>

Xatirə Cəfərova

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
khatira.cafarova@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0004-2001-3842>

Vaqif Vəkilov

Azərbaycan Tibb Universiteti
vekilov.vaqif@inbox.ru
<https://orcid.org/0009-0008-9678-9080>

Əzimə Şixəliyeva

Azərbaycan Tibb Universiteti
shikhaliyevaazima@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-5916-1127>

Zəminə Hüseynova

Azərbaycan Tibb Universiteti
zaminah@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0004-0127-0050>

AZƏRBAYCANDA NİGAH VƏZİYYƏTİNİN DİNAMİKADA DƏYİŞMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan, demoqrafik göstəricilər, əhali, nigah, boşanma

Keywords: Azerbaijan, demographic indicators, population, marriage, divorce

Sosioloji tədqiqatlar bütünlükdə doğuş səviyyəsinin göstəriciləri ilə boşanmaların sayının artması arasında düz əlaqənin olmasını göstərir. Eyni zamanda doğuş səviyyəsinə təsir edən mühüm amillərdən biri də nigah vəziyyəti hesab edilir. Nigah - kişi və qadının bir-birinə və uşaqlara qarşı hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirən münasibət formasıdır. Ər və arvad arasında hüquqi münasibət onların nigahlarının Ədliyyə Nazirliyinin qeydiyyat şöbələrində qeyd etdirilməsidir. Əhalinin təbii hərəkətinin cari statistikasını yalnız hüquqi cəhətdən qeyd olunmuş nigahları nəzərə alır. Əhalinin siyahıya alınmasında isə rəsmi qeydə alınıb-alınmamasından asılı olmayaraq, faktiki nigahda olanlar da hesaba alınır.

Boşanma – birlikdə yaşayan ər-arvadın nigahlarının son hüquqi ləğvi tərəflərə təkrar nigaha daxil olmaq hüququ verir. Nigahın pozulma faktı Ədliyyə Nazirliyinin qeydiyyat şöbələrində qeydiyyatdan alındıqdan sonra pozulmuş hesab olunur.

Tədqiqatın məqsədi - Azərbaycan Respublikasının timsalında əhalinin bəzi demoqrafik göstəricilərinin səviyyəsinin (nigah və boşanmaların) dinamikasında meydana çıxan xüsusiyyətlərin aşkar edilməsi olmuşdur.

Material və metodlar. Tədqiqat işinin aparılmasının gedişində Azərbaycan Respublikasının əhalisinin bəzi demoq-

rafik göstəriciləri (nigaha girənlərin sayı, boşanmaların sayı) öyrənilmişdir. İnformasiya mənbələri Azərbaycan Dövlət statistika komitəsi, Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin informatika və statistika İdarəsi tərəfindən təqdim edilmiş rəsmi saytlardan alınmış məlumatlar olmuşdur.

Nəticələr və onların müzakirəsi. Nigah və boşanmalar haqqında statistik məlumatlar Ədliyyə Nazirliyinin qeydiyyat şöbələri tərəfindən nikahın bağlanması və pozulması haqqında tərtib edilən müvafiq akt qeydlərində olan məlumatların statistik cəhətdən işlənməsi nəticəsində əldə edilir.

Məlumatların təhlili zamanı aydın olmuşdur ki, əgər Azərbaycan Respublikasında 2022-2023-cü illərdə rəsmi orqanlar tərəfindən nigahlar hər 10000 nəfərə görə 6,1, boşanmalar isə 1,6 təşkil etmişdirsə, 2023-cü ildə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 5,3 və 2,1 təşkil etmişdir. Təhlil aparılan 2015-2023-cü illərdə bu rəqəmlər dinamik şəkildə dəyişmişdir. Belə ki, 2015-ci ildə nigahların sayı əhalinin 1000 nəfərinə görə 7,2, boşananların sayı isə - 1,3 təşkil etmişdirsə, növbəti illərdə bu rəqəmlər kifayət qədər dəyişikliyə uğramışdır. Belə ki, nigahların sayı azalaraq 2020-ci ildə ən aşağı rəqəmə - 3,5 (1000 nəfərə görə) çatmışdır ki, bunu 2019-cu ildə bütün dünyanı bürüyən COVID-19 pandemiyasının sosial fəsadı kimi qəbul etmək lazımdır. Daha sonra o, yenidən artmağa başlamış və 2021-ci ildə - 5,6; 2022-ci ildə -6,1-ə bərabər olmuşdur. 2023-cü ildə isə yenidən 5,3-ə qədər enmişdir. Təəssüf ki, boşanmaların sayı barəsində bunu deyə bilmərik. Belə ki, tədqiq olunan illərin başlanğıcında (2015-ci ildə) əgər o, 1000 nəfər əhaliyə görə 1,3 təşkil etmişdirsə, növbəti illərdə artma tendensiyasına malik olmuş və müxtəlif illərdə 1,3-1,7 arasında dəyişərək (2020-cü ildə -1,5; 2021- 1,7; 2022 - 1,6) 2023-cü ildə ən yüksək həddinə çatmışdır – 1000 nəfər əhaliyə görə 2,1 təşkil

etmişdir. Yəni nigaha girənlərlə boşananların sayı arasında tərs tendensiya izlənilir - nigaha girənlərin sayının azalması ilə yanaşı boşananların sayının artması qeydə alınır. Bizim fikrimizcə, boşanmaların sayının artmasının səbəbləri arasında ilk növbədə uşaqların olmaması, yəni doğuşların azalması, sosial çətinliklər və s. kimi amillər durur. Bu, eyni zamanda demografik vəziyyətin gərginləşməsinə gətirib çıxara bilər.

Müəyyən edilmişdir ki, nigahların sayı 2020-ci ildə azalaraq ən aşağı rəqəmə - 1000 nəfərə görə 3,5-ə çatmış, 2022-ci ildə artmağa başlamış və 6,1-ə bərabər olmuşdur. Boşanmaların sayı 2015-ci ildə əgər 1000 nəfər əhaliyə görə 1,3 təşkil etmişdirsə, 2023-cü ildə ən yüksək həddinə – 2,1-ə çatmışdır. Yəni nigaha girənlərlə boşananların sayı arasında tərs tendensiya izlənilir.

Aliye Rzayeva

Nakhchivan State University

Doctor of Philosophy in Chemistry, Associate Professor

aliye.rzaeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7435-431X>

Sevda Aliyeva

Nakhchivan Branch of Azerbaijan NAS,

Institute of Natural Resources

sevda.nihad2019@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-7737-0578>

FeIn₂Se₄ PRODUCTION IN ORGANIC AND INORGANIC MEDIUMS

Keywords: *iron indium selenide, differential thermal analysis, sedimentation speed, chemical analyses, scanning electron microscopy (SEM)*

Açar sözlər: *dəmir indium selenid, diferensial termal analiz, çökmə sürəti, kimyəvi analizlər, skan edən elektron mikroskopiya (SEM)*

Binary and ternary chalcogenides of indium group elements are promising functional materials of modern electronic engineering. Many of these compounds and multicomponent phases based on them have photoelectric, thermoelectric, ferroelectric, optoacoustic, and other useful properties. $Fe_2In_2Se_5$, a polytype of $FeIn_2Se_4$ has been synthesized by conventional solid-state reaction of their constituent elements. The product of the reaction was sequentially used as starting material in the crystal growth process carried out by chemical

transport using I_2 as transporting agent. The crystal structure of a new polytype of this compound was determined using single crystal techniques with data collected with a CCD-based diffractometer (Bodnar, 2010).

In this paper obtaining conditions of $FeIn_2Se_4$ compounds in aqueous and organic mediums are cited.

As initial components for the synthesis of compounds $FeIn_2Se_4$ were used In_2Se_3 (İsakov, 2020) and $FeSO_4 \cdot 7H_2O$. In_2Se_3 mixed with $FeSO_4 \cdot 7H_2O$ in the aqueous medium in the molar ratios 2:3 ($FeIn_2Se_4$) with the presence of acetic acid (pH=3-7), at 293-353 K. Iron indium selenide ternary chalcogenide semiconductors synthesis have been used as primary components indiu(III)selenide with iron sulfate in ethylene glycol mediums (pH-4-5). The quantity of reagents is determined according to stoichiometric during the reaction. The experimental ware in a teflon ditch is located in the autoclave. Test within 10 hours at 413 – 443 K to temperature remains in the furnace. Both water and organic mediums received deposits are filtered by the glass filter, washed with 0.1 M acetate acid, ultrapure water, at last, ethyl alcohol, then dried in vacuum oven at 353 K for analysis.

The individuality of the synthesized compounds to determine the morphology, X-ray powder diffraction (XRD), thermogravimetric analysis (TGA), differential thermal analysis (DTA) and chemical analysis was studied.

The morphology of the patterns was carried out scanning electron microscope. The synthesized samples are not found shape in aqueous medium. But it has been ascertained that the nano- and microparticles are formed at 413-443 K in organic

medium. The results obtained from SEM analysis showed that, depending on the type of organic solvents are different of particles shape (fig 1).

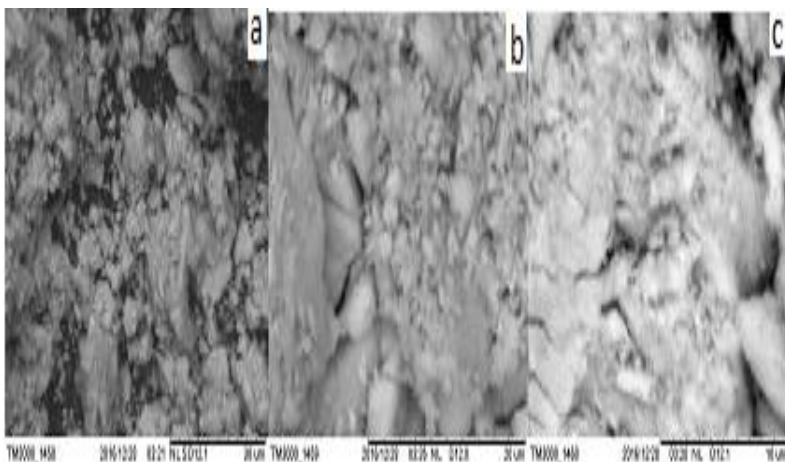

Fig.1. SEM photographs of $FeIn_2Se_4$ compound (a) at 413 K in aqueous medium and (b, c) at 443 K in ethylene glycol.

References

1. Bodnar, I. V. [and others]. (2010). Growth, structure, and thermal expansion anisotropy of $FeIn_2Se_4$ single crystals. *Inorganic Materials*, 46, 604-608.
2. Isakov, G. I., Rzayeva, A. B. (2020). Indium(III)selenide production in organic and inorganic mediums. *IOSR-JAP* volume-12 ~ Issue-5 ~ Sep.-oct. Doi: 10.9790/4861-1205022327

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

Müşkünaz Nəzərova

Sumqayıt Dövlət Universiteti

musgunaznazarova@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-4096-9858>

İradə Qarayeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti

kimya elmləri namizədi

iradeqarayeva71@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8014-7090>

Mahal Muradov

Sumqayıt Dövlət Universiteti

texnika elmləri namizədi

mailoglu@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3026-386X>

**FENOL VƏ 1- NAFTOLUN METANOLLA Zr,
H-MORDENİT KATALİZATORU İŞTİRAKI İLƏ
ALKİLLƏŞMƏSİ**

Açar sözlər: fenol, naftol, metanol, katalizator, alkilləşmə, anizol, metoksinaftalin

Keywords: phenol, naphthol, methanol, catalyst, alkylation, anisole, methoxynaphthalene

Fenol və 1-naftolun metanolla kimyəvi əlaqəsi modifikasiya olunmuş sirkonium H-mordenit katalizatoru iştirakı ilə tədqiq edilmiş, reaksiya nəticəsində alınan anizol və 1-

metoksinaftalinin sintezinin müqayisəli nəticələri öyrənilmişdir.

Götürülmüş katalizatorun istismar və katalitik xassələrini yaxşılaşdırmaq məqsədilə onun bir sıra maddələrlə modifikasiyası aparılmışdır. Modifikator kimi sulfat turşusunun bəzi duzlarından (Co,Cr,Ni) istifadə olunmuşdur.

Müəyyən edilmişdir ki, fenolun metanolla alkülləşmə reaksiyası şəkli dəyişdirilmiş Zr,H- mordenit katalizatoru iştirakı ilə aparıldıqda alınan alkilatlar katalizatların 85.5 – 93.5 %-ni təşkil edir. Prosesin əsas reaksiya məhsulu anizoldur (Ağayev, Tağıyev, Nəzərova, Süleymanova, 2018; Azimova, 2019).

Bu qənaətə gəlinmişdir ki, modifikasiya olunmuş Zr, H-mordenit katalizatoru iştirakı anizolun fenol və metanol əsasında alınması üçün optimal turşu-əsassı xassələr müəyyən edilmiş temperaturda (280-300 °C) xüsusi yükləmənin (0,5 ÷ 0,7 st⁻¹) və xammal komponentlərinin (fenol/metanol) mol nisbətinin ($\nu = 2-1:1$) qiymətində əldə edilmişdir.

Növbəti mərhələdə modifikasiya olunmuş Zr,H-mordenit katalizatorunun katalitik xassələri 1-naftolun metanolla alkülləşmə reaksiyasında tədqiq edilmişdir. Reaksiya məhsulu olaraq 1- metaoksinaftalinin sintezi həyata keçirilmiş və alınan nəticələr anizolun alınmasından əldə olunan nəticələrlə müqayisə olmuşdur.

Müəyyən edilmişdir ki, fenolun metanolla alkülləşmə reaksiyasında istifadə olunan reaksiya şəraitini 1-naftolun metanolla alkülləşmə reaksiyasında da az dəyişikliklə tətbiq etməklə qarşıya qoyulan məsələ öz həllini tapa bilər. Belə ki, 270-310 °C temperaturda, xüsusi yükləmənin 0,4-1,6 st⁻¹ və 1-naftolun metanola olan mol nisbətinin 1:6-8 qiymətlərində aparılmış təcrübələrin nəticələri dediklərimizi sübut etmişdir (Ağayev, 2016).

1-naftolun metanolla qarşılıqlı təsirdən alınan nəticələrin təhlili göstərmişdir ki, prosesin gedişi zamanı əsasən 1-metoksinaftalin və 2-metil-1-naftol qarışığı alınır. Bu məhsullara görə reaksiyanın ümumi selektivliyi 78.0-90% həddlərində dəyişir. Daha yüksək selektivliklə 1-metoksinaftalin və 2-metil -1-naftol qarışığı almaq üçün $T=290^{\circ}\text{C}$, $\nu=1,6 \text{ st}^{-1}$, $\nu=1:6 \text{ mol/mol}$ olan hal, daha aşağı selektivliklə (78.0 %) 1-metoksinaftalin və 2-metil -1-naftol qarışığını almaq üçün isə $T=310^{\circ}\text{C}$, $\nu=0,8 \text{ st}^{-1}$, $\nu=1:6 \text{ mol/mol}$ rejim əldə olunur.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, Ə. Ə., Tağıyev, D. B., Nəzərova, M. K., Süleymanova, P. V. (2018, 09-10 oktyabr). Zr, H-mordenit iştirakı ilə 1-naftolun etanolla alkiləşməsi // Akademik V.S.Əliyevin 110 illik yubileyinə həsr olunmuş “Neft emalı və neft kimyasının innovativ inkişaf perspektivləri” adlı beynəlxalq elmi-praktiki konfransın tezisləri. Bakı, 49.
2. Azimova, G. Z. (2019). Alkilirovaniye fenola i naftola allilatsetatom v prisutstvi malykh kolichestv vodnogo khlorida zhelezo (III) / G.Z.Azimova, KH.S.Tadzhimukhamedov, M.R.Yuldasheva // Organicheskaya khimiya, 1(55), 37-40
3. Aghayev, A. A. (2016). Alkylation of 2-methylaniline with the methanol in the pre-sence of ferrite catalyst / A.A.Aghayev, N.A.Mustafayeva, M.M.Muradov [et. al.] // European Science Review, 9-10, 256-258.

Aynur Hüseynova
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
aynurhus@yahoo.com
<https://orcid.org/0009-0003-7424-6986>

MÜXTƏLİF BULUD SİSTEMLƏRİNİN VƏ BULUD HESABLAMALARININ TƏDQIQI VƏ MÜQAYİSƏSİ

Açar sözlər: informasiya texnologiyaları, informasiya sistemləri, buludda hesablama, bulud texnologiyaları, bulud sistemləri, bulud xidmətləri

Keywords: information technologies, information systems, cloud computing, cloud technologies, cloud systems, cloud services

Bu gün buludda hesablama, informasiya texnologiyalarının inkişafının ən populyar sahələrindən biridir. Bulud texnologiyaları uzaq məlumat mərkəzlərində məlumatların mərkəzləşdirilmiş saxlanması və emalını nəzərdə tutur. Bulud texnologiyalarının əsas üstünlükləri aparat və informasiya resurslarından səmərəli istifadə, həllərin miqyası, informasiya sistemlərinin inkişafı və istismarı üçün xərclərin azaldılması, onların təhlükəsizliyinin və onlara çıxışın yüksək səviyyədə təmin edilməsidir.

Aşağıda İT sahəsində bəzi nəhəng şirkətlər tərəfindən təklif olunan müxtəlif bulud sistemlərinin müqayisəsi, onların modelləri, çatışmazlıqları və üstünlükləri, həmçinin bulud hesablamaları və bulud xidməti arxitekturasının əsas parametrləri verilmişdir.

Hazırda bulud infrastrukturunun əsas təminatçıları Amazon, Google, Microsoft, Yandex və Mail.Ru Group və s. şirkətləridir. Hər bir şirkət bir sıra xidmətlərə malikdir. Bulud texnologiyaları uzaq məlumat mərkəzlərində məlumatların mərkəzləşdirilmiş saxlanması və emalını nəzərdə tutur. Bulud texnologiyalarının əsas üstünlükləri aparat və informasiya resurslarından səmərəli istifadə, həllərin miqyası, informasiya sistemlərinin inkişafı və istismarı üçün xərclərin azaldılması, onların təhlükəsizliyinin və onlara çıxışın yüksək səviyyədə təmin edilməsidir.

Amazon

<http://aws.amazon.com>

Amazon Web Services (AWS) istifadəçilərə abunə xidmətləri göstərən bulud platformasıdır. Şirkət istifadəçilərə Elastik Hesablama Buludu (EC2), Simple Storage (S3), Relational Database Service, Route 53 və s. xidmətləri təqdim edir. Xidmətlərin siyahısına həm infrastruktur həlləri (məsələn, serverlər və saxlama sistemləri), həm də hazır platformalar (verilənlər bazaları, inkişaf mühiti və s.) daxildir.

Amazon Simple Storage Service (Amazon Sadə Saxlama Xidməti) - Amazon S3 fayl hostinqi adlanan istənilən vaxt şəbəkənin istənilən yerindən istənilən miqdarda məlumatı saxlamaq və əldə etmək imkanı verən, Amazon Web Services (Amazon Veb Xidmətləri) tərəfindən təklif olunan onlayn veb xidmətidir. 2012-ci ilin mart ayında Nasuni şirkəti ardıcıl olaraq (növbə ilə) bir bulud xidmətindən digərinə çoxlu məlumatı (12 TB) köçürən bir təcrübə keçirdi. Təcrübədə ən çox tanınan buludlar: Amazon S3, Windows Azure və Rackspace iştirak edib. Hansı buludun verilənləri qəbul etməsindən asılı olaraq, verilənlərin ötürmə sürətləri çox fərqlə dəyişməsi tədqiqatçıların təəccübünə səbəb olub. Amazon S3 ən yaxşı

məlumat yazma sürətinə malik olub. Digər iki xidmətlərdən məlumatlarının ötürülməsi cəmi 4-5 saat, Rackspace-ə məlumatların ötürülməsi bir həftə, Windows Azure-a isə 40 saat çəkibdi.

Amazon Elastic Compute Cloud (Amazon EC2) - buludda hesablama gücünü bölüşdürən veb xidmətidir. O, hesablama resursları üzərində tam nəzarəti, əlavə olaraq istifadəçiləri rahat iş mühiti ilə təmin edir. Amazon EC2 istifadəçilərə proqramlarını, kitabxanalarını, məlumatlarını və əlaqəli konfigurasiya xüsusiyyətlərini ehtiva edən Amazon Machine Image (AMI) hazırlamağa və ya Amazon S3-ü işə salmaq üçün əvvəlcədən konfigurasiya edilmiş şəkil şablonlarından istifadə etməyə imkan verir. Amazon EC2 AMI-lərin saxlanması üçün alətlər təqdim edir. Amazon S3 sizə təhlükəsiz, etibarlı və sürətli şəkil saxlama imkanı verir.

Google

<https://developers.google.com>

Google Disk Google-a məxsus bulud məlumat yaddasıdır. O, istifadəçilərə öz məlumatlarını buluddakı serverlərdə saxlamağa və internetdə digər istifadəçilərlə sərbəst şəkildə paylaşmağa imkan verir. Google Disk zərif dizayna malikdir və Android əməliyyat sisteminə əsaslanan smartfon və planşetlər, Windows və ya MacOS əməliyyat sistemi ilə işləyən fərdi kompüterlər və noutbuklar, iPhone və iPad mobil cihazları üçün rahat proqram təminatı quraşdırmağa imkan verir. Yaxın gələcəkdə yaddaşın Chrome OS əməliyyat sistemi və Linux dəstəyi ilə ən sıx inteqrasiya ediləcəyi gözlənilir. İstənilən Google Drive istifadəçisi bütün Google xidmətləri üçün 15 GB-a qədər pulsuz yer əldə etmək hüququna malikdir. Bundan əlavə, istifadəçi özü poçt və vacib fayllar üçün lazım olan yerin

həcmi ayırmaq hüququna malikdir. Google Drive-da verilənlər birbaşa brauzerdə işləmək imkanı tətbiq edilib.

Google Disk (Google Drive) smartfon, planşet və ya kompüterinizin sənədlərində ayrıca qovluğa çevrilə bilər və onun məzmunu avtomatik sinxronlaşdırılacaq.

Google Sənədlər (Google Docs) - mətn prosessorları, cədvəl prosessorları və təqdimatlar yaratmaq üçün pulsuz onlayn ofis, həmçinin fayl paylaşma funksiyalarına malik, faylların buludda saxlama xidmətidir. Onun köməyi ilə standart sənədləri, cədvəlləri və təqdimatları yaratmaq və redaktə etməyə imkan verir, onlar üzərində birgə iş funksiyalarını həyata keçirilir.

Google App Engine - Google serverlərində veb saytlar və veb proqramlar üçün hosting xidmətidir. 1 GB-a qədər yaddaş sahəsi, gündə 10 GB daxil olan trafik, gündə 10 GB gedən trafik, gündə 200 milyon CPU gigacycles və gündə 2000 e-poçt əməliyyatı pulsuz olaraq təqdim olunur. App Engine-də yerləşdirilən proqramlar Python, Java və ya Go-da yazılmışdır. Google hesabları üçün verilənlər bazası API (BigTable) saxlama xidmətləri, URL, e-poçt və s. vasitəsilə məlumatların endirilməsi üçün API dəsti təklif olunur. Google platforması Amazon-un analoji xidmətləri ilə rəqabət aparır ki, bu da öz infrastrukturundan istifadə edərək faylları və veb proqramları yerləşdirməyi mümkün edir. Amazon EC2 kimi bir çox adi virtual maşın hosting proqramları ilə müqayisədə App Engine platforması proqramlarla birbaşa inteqrasiya olunur və tərtibatçılara müəyyən məhdudiyyətlər qoyur.

Microsoft

<http://www.windowsazure.com>

Microsoft SkyDrive, Microsoft tərəfindən yaradılmış və idarə olunan fayl paylaşma funksiyalarına malik İnternet fayl

saxlama xidmətidir. SkyDrive xidməti standart qovluqlar şəklində 7 GB-a qədər (və ya pulsuz yeniləmə hüququ olan istifadəçilər üçün 25 GB) məlumat saxlamağa imkan verir. İstifadəçilər Microsoft Office sənədlərinə baxa, yükləyə, yarada, redaktə edə və birbaşa veb brauzerinizdə paylaşa bilərlər (Word, Excel, PowerPoint və OneNote). Windows ilə idarə olunan kompüterə uzaqdan giriş var.

Windows Azure Microsoft tərəfindən hazırlanmış bulud xidmətləri platformasıdır. PaaS və IaaS modellərini tətbiq edir. Platforma paylanmış məlumat mərkəzlərində yerləşən serverlərdə proqramlar hazırlamaq və idarə etmək və məlumatları saxlamaq imkanı verir.

Windows Azure Compute Windows Azure platformasında hesablamaları həyata keçirən və rol əsaslı icra mühitini təmin edən komponentdir.

Windows Azure Storage genişləndirilə bilən yaddaşı təmin edən yaddaş komponentidir. O, realyasiya modelindən istifadə etmək qabiliyyətinə malik deyil və SQL Serverin genişləndirilə bilən “bulud” versiyası olan SQL Databases (SQL Azure) üçün alternativdir (və ya tamamlayıcı həllidir).

Windows Azure Fabric – məqsədinə görə platformanın nəzarətçisi və nüvəsi hesab olunur. Real vaxt rejimində monitorinq, nasazlığa dözümlülük, tutumun təmin edilməsi, serverlərin, virtual maşınların və proqramların yerləşdirilməsi, yük balansının və aparatın idarə edilməsi funksiyalarını yerinə yetirir.

Windows Azure platforması REST, HTTP və XML üzərində qurulmuş API-yə malikdir və tərtibatçılara istənilən əməliyyat sistemi, cihaz və platforma ilə bulud xidmətlərindən istifadə etməyə imkan verir.

Amazon platformasındakı həllər adətən yerli kompüterə paylaşılan məlumat mərkəzinin bir hissəsi olan server kimi qəbul etməyə və lazımı konfigurasiya dəyişikliklərini etməyə və ya tələb olunan miqyaslaşdırma səviyyəsindən asılı olaraq çoxsaylı virtual maşınlar yaratmağa əsaslanır. Yuxarıda qeyd olunan digər platformalar xüsusi dinamik miqyaslama alətlərindən, skript proqramlarından və çoxlu müxtəlif API-lərdən istifadə edir.

Onlardan bəziləri çox rahatdır, digər hallarda orijinal proqramı əhəmiyyətli dərəcədə və ya hətta demək olar ki, tamamilə yenidən işləmək üçün kifayət qədər çox səy göstərmək lazımdır.

Yandex

<https://disk.yandex.ru>

Yandex.Disk Yandex-ə məxsus bulud xidmətidir. O, istifadəçilərə öz məlumatlarını buluddakı serverlərdə saxlamağa və internetdəki digər istifadəçilərə ötürməyə imkan verir. Fəaliyyət müxtəlif cihazlar arasında məlumat sinxronizasiyasına əsaslanır.

Xidmət ölçüsü 10 GB-dan çox olmayan müxtəlif faylları yükləməyə və onları məhdudiyatsız müddətə saxlamağa imkan verir. Həmçinin, fayl ötürülməsi şifrəli kanal vasitəsilə həyata keçirilir. Xidmətin özü foto və video faylları, qrafik faylları, ofis sənədlərini və s. Bundan əlavə, müəyyən istifadəçilər üçün müəyyən fayl və ya qovluqlara girişi açma bilərsiniz.

Yandex smartfonlara, planşetlərə, noutbuklara və fərdi kompüterlərə rahat proqramlar quraşdırmağı təklif edir. Diskdə yer boşaltmaq üçün smartfonunuzun kamera lentindən foto və videoları avtomatik yükləmək imkanı tətbiq edilə bilər.

Mail.Ru Group
<https://cloud.mail.ru>

Mail.Ru Cloud, Rusiyanın Mail.Ru Group şirkətinə məxsus bulud məlumat anbarıdır və istifadəçilərinə videoları, musiqiləri, şəkilləri, sənədləri və digər faylları buludda saxlamağa və onlara dünyanın istənilən yerindən daxil olmaq imkanı verir. Kompüterlərdə, smartfonlarda və ya planşetlərdə məlumat sinxronizasiyası sayəsində İnternet və onları World Wide Web-in digər istifadəçiləri ilə paylaşın. Mail.Ru Group-dan olan bulud dostluq interfeysi ilə Qərb rəqiblərindən geri qalmır və həmçinin iOS, Android və Windows Phone kimi müxtəlif əməliyyat sistemləri olan mobil cihazlarda mobil proqramın quraşdırılmasını təklif edir. Qeyd etmək lazımdır ki, mobil proqramlar cihazın kamera rulonundan şəkillər və videoları avtomatik yükləmək üçün faydalı funksiyaya malikdir və bununla da digər ehtiyaclar üçün cihazda yer boşaltmağa imkan verir.

Şirkət 2017-ci ilin noyabr ayında “texnologiya və innovasiya” kateqoriyasında “Runet Award” mükafatını layiq görülüb.

Orta istifadəçiyə pulsuz olaraq 8 GB məlumat yaddaşı ayrılır və ödəniş müqabilində həcmi müvafiq olaraq 4 TB-ə qədər artırmaq mümkündür. Bulud paylaşılan qovluqlarla işləmək və sənədlərin, cədvəllərin və təqdimatların onlayn redaktəsini təmin edir. Daxili antivirus sayəsində iki faktorlu autentifikasiya və mobil proqramlar üçün Touch ID və PIN koddan istifadə etməklə daxil olmaq, yüklənmiş faylları viruslara qarşı yoxlamaq kimi təhlükəsizliyi yaxşılaşdırmaq üçün funksiyalar da yaradılıb.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Aytac Zeynalova

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında insan, təbiət və kainat 7

Azər Rəhimov

Qeyri-tipik əmək münasibətləri: əmək mübahisələrinin
həllinə dair yanaşma 13

İlhamə Rüstəmov

Turizm tələbələrinə ingilis dilinin tədrisi 19

Məsmə Zöhrab-Məcid

İngilis dilində rəsmi sənədlərin xarakterik xüsusiyyətləri 24

Yeganə Məmmədova

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların rabitəli nitqinin inkişafında
müsaibə danışıq üsulu kimi 28

Nigar Məhərrəmov

Türkiyələrin ingilis dilinə təsiri: tarixi, mədəni və leksik
əlaqələrin tədqiqi 32

Səkinə Bayramova

Satira XIX əsr Azərbaycan yazılı və şifahi ədəbiyyatının
ümumi təzahür forması kimi 35

Lala Hüseynova

The issue about subject-matter of pragmatics 38

Təhminə Əliyeva

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncə dövrü 41

Yeganə Qəhrəmanova

“Avesta”, şumer və Orxon-Yenisey əlifbalarının mənşəyi
və genetik bağlılığı 49

Valeh Ələkbərov

Neolit konsepsiyası 57

Röya Mirtalıbova	
İnzibati orqanlarda aparılan icraatda müddət gecikmələri vətəndaş hüquqlarının pozuntusu kimi	60
Nurlan Abbasov	
Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əməkdaşlığı: ticarət, enerji və nəqliyyat logistikası əlaqələrinin gücləndirilməsi	63
Minayə Sadıxova	
“İqlim dəyişikliyi və COP 29: gələcək nəsillərin hazırlanması”	69
Elgün Tağızadə	
Beynəlxalq münasibətlərdə geosiyasi yanaşmadan geomaterial yanaşmaya keçid: texnoloji resursların təsiri	74
Aytən Hacıyeva	
İngilis dilində nitqin dəstəklənməsi: qrup işi	80
Elvira Yusifova	
Müasir mərhələdə konstitusiya nəzarətinin doktrinal yanaşmaları	84
Teybə Xəlilova	
Gənclərin sosial-psixoloji adaptasiya problemi	88
Türkan Cəlilova	
İctimai kommunikasiya sənədləri	92
İlhamə Məmmədzadə	
Azərbaycan hüquq sistemində hüquqi şəxslərin cinayət mühakimə icraatında rolu və inkişaf perspektivləri	95
Elnurə Quliyeva	
Xüsusi təyinatlı hərbi müəssisələrdə xarici dillərin tədrisi keyfiyyətinin yüksəldilməsində innovativ təlim metodlarının rolu	100
Brilyant Cəfərli	
Orta əsr Azərbaycan memarlığının imhotepi Əcəmi Naxçıvani	104
Ülviyyə Yusubova	
Azərbaycan dilində tarixi numerativlər	108

Lalə Məmmədova	
İnklüziv təhsildə müəllimin reflektiv fəaliyyətinin əhəmiyyəti	111
Peri Ahmadova	
Grammatical innovations in conversational discourse	115
Leyla Meybullayeva, Ülviyyə İbrahimova	
“İrəvan əyalətinin kameral dəftəri”ndə qeydə alınmış antroponimlərin yaranma mənbələri	119
Aygun Hasanova, Sevinc Taghiyeva, Ulviyyə Pashshanova	
Comparative analysis of phraseological units in Azerbaijani and Russian languages	122
Akif Həşimov	
Azərbaycana İslamın gəlişi və cəmiyyətin adaptasiyası	133
Şövkət Rəhimova	
“Teatr sənətində süni intellektin rolu, tətbiqi və yenilikçi imkanları”	137
Mədinə Rəhimova	
Art terapiyanın sosial işdə tətbiqi: əlilliyi olan şəxslər və qazilərin nümunəsində	140
Ali Aliyev	
Artificial intelligence in startup marketing and project management: driving growth and efficiency	146

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Flora Tağıyeva, Xatirə Cəfərova, Vaqif Vəkilov, Əzimə Şıxəliyeva, Zəminə Hüseynova	
Azərbaycanda niğah vəziyyətinin dinamikada dəyişməsi xüsusiyyətləri	150
Aliye Rzayeva, Sevda Aliyeva	
FeIn ₂ Se ₄ production in organic and inorganic mediums	154

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

Müşkünaz Nəzərova, İradə Qarayeva, Mahal Muradov Fenol və 1- naftolun metanolla Zr, H-mordenit katalizatoru iştirakı ilə alkilləşməsi	157
Aynur Hüseynova Müxtəlif bulud sistemlərinin və bulud hesablamalarının tədqiqi və müqayisəsi	160

İmzalandı: 04.01.2025
Onlayn çap: 07.01.2025
Kağız çapı: 22.01.2025
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 10,75 ç.v.
Sifariş: 1

"ZƏNGƏZURDA" Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

